

ОНОРЕ ДЕ БАЛЬЗАК

УТРАЧЕНІ ТАЛІЗНИ

УТРАЧЕНІ ІЛЮЗІЇ

ОНОРЕ ДЕ БАЛЬЗАК

УТРАЧЕНІ ІЛЮЗІЇ

Повість у 2 томах

ТОМ ПЕРШИЙ

Л Ъ В І В

1 9 3 8

БІБЛІОТЕКА „ДІЛА“ Ч. 27.

ПОВІСТЬ ПРО МОЛОДЕЧУ СЛАВУ

У критиці сучасної повісти щораз частіше чуємо голоси, що добре було б завернути до Бальзака. Техніка повісти від часу автора „Людської комедії“ пішла вперед як і техніка у суспільному житті, а проте нема тепер повістяра, що вмів би змальовувати саме техніку суспільного життя так широко, пронизливо і живо, як Бальзак. Той день, коли зможемо сказати, що маємо перекладені на українську мову всі повісти Бальзака, буде переломовою датою в історії нашої літератури.

Маємо дві великі причини, щоб засвоювати собі у перекладах найкращі повісти чужих літератур. Перша: наші видавництва не можуть покривати коштів за дозвіл перекладу всіх творів, яких автори не вмерли раніше, ніж 50 років тому; авторський закон, що охоплює щораз ширшим перстеном світ, не оминув і нашої мови. Друга причина має нас потішити після сумної першої: повісти більшости сучасних європейських письменників не мають таких прикмет, що могли б стати лектурою ширшого кола наших читачів; їх прикмети занадто тісно звязані з розвитком літературної мови та смаку даного народу; те, що в них сутне — від проблеми до стилю — розсипається при поверховному перекладі; треба звичайно двох-трьох поколінь, щоб „новий стиль“, нова форма чужинних повістей стала зрозуміла для загалу інтелігенції.

Та може найкраще було б не виправдувати зроблених перекладів із великих письменників. Не було б нічого дивного, якби українцям так важко було забратися до Бальзака, як Бальзакові вибратися на Україну.

Повість „Утрачені ілюзії“ це повість про славу, гроші та кохання. Чи більшість повістей у світі не має одної з тих тем? Гроші у Бальзака стоять немов-то на першому місці. Він чи не перший з європейських письменників звернув увагу на ту сильну пружину людської діяльності, головню у добі, коли торгівля, промисл і техніка йшла в парі з вірою в невідхильний добробут, до якого людство має, мовляв, дійти працею та винаходами. Бальзак сам занадто багато мав ціле життя до діла з рахунками, щоб не шукати їх на столі і по кишенях тих героїв „Людської комедії“, яких хотів вивести перед наші очі. Він не пояснює жадобою грошей усіх почувань та ідеалів, а вибирає як приклади саме таких людей і такі ситуації, де гріш виринає перед людиною як пів-ідеал за серпанком спокуси.

Оця повість має на меті показати боротьбу молодих талановитих письменників, які попавши у середовище Парижа чи виховані в ньому без відповідних матеріальних засобів і звязків, мусять запропащувати свою „іскру божу“, йти на всякі компроміси зі своєю совістю. Бальзак сам зазнав неодного розчарування, коли кинувся до письменської праці, повіривши у власний талант, енергію та працездатність. Його перші сумні досвіди з видавцями приневолити його купити собі власну друкарню, а після її банкруцтва він заліз у довги, які мусів відробляти довгими роками як галерник прикований до стола.

Змальовуючи у своїй „Людській комедії“ представників найбільше поширених професій, що найкраще надавалися на комедійні постаті, Бальзак у своїй присвяті „Утрачених ілюзій“ Вікторові Гюгові питався з гумором, чи можна після маркізів, фінансістів, лікарів і суддів поминути таку „силу“ як преса, коли ця преса не поминає нікого? У ширшій передмові він вияснявав, що для такої теми треба б мати геній і сміх Аристофана тому, що досі ніодин жанр літератури не зважився осмішити денникарів. Письменники лякаються преси, яка робить їм рекламу чи підготовляє їм славу. Найкращий доказ — його пригадує Бальзак — що такий першорядний твір як „Панна Мопен“ Т. Готіє — не

діждався тих похвал, що на них заслужив, бо занадто сильно ударив у „серце журналістики“.

Час, в якому доводилося працювати Бальзакові, не сприяв літературі. Вже тоді преса стягала великі проценти за рекламу чисто літературних творів, навіть у тій редакційній частині, де торговельна управа часопису не повинна була б мати нічого спільного з оглядом книжок. Погано оплачувані журналісти — від принагідних співробітників аж до редакторів — допомагали собі хабарами, наче російські поліційні урядовці, що не могли жити із своєї плати. Бальзак не оминув і процесів із своїми видавцями, дотого „належав до тих нечисленних, які не мають за що дякувати пресі: він не прохав у неї нічого... і раз-у-раз погорджував цією облудною тиранією“. Скінчивши оцю повість він запевняв читачів, що не зводить у ній ніяких особистих поррахунків — не хоче робити ніяких „портретів“ із відомих йому дієвих осіб, а підходить тільки до загальної проблеми. Коли читачі матимуть вражіння, що не одна риса чи сцена тут переборщена, то автор упевняє їх, що все тут змальоване неймовірно вірно і навіть злагіднене в тонах, щоб достосуватися до потреб сюжету.

Бальзак обороняє тут думку, що праця в газеті вбиває талант морально, зводячи його на манівці. Праця із дня на день напів анонімова та невідповідальна витворює щораз більшу самовпевненість, чванькуватість, поверховність і що найшкідливіше для письменника: погорду до всякого зусилля, коли треба виборювати собі стиль, переконання, світогляд.

Париж доби Бальзака був своєрідним світом, якого деякі звичаї можуть тільки нагадувати деякі осередки сучасної американської преси, де над усім панує бізнес, реклама, охота якнайлекшого заробітку та щоразто нових розваг, щоб найти самозабуття після нервової праці. За сто років змінилося в париській пресі чимало; нині найчільніші письменники не цураються бути постійними співробітниками великих часописів, зберігаючи свої переконання, незалежність і час для творчої праці.

Чи можна переводити будьякі аналогії між умовами серед яких доводилося виборювати собі імя французьким молодим авторам за часів Бальзака і тими умовами серед яких зазнають злиднів наші автори? Досить було б пригадати торговельний і літературний рух Парижа зперед сто років, щоб зрозуміти, як далеко ще нам до книжки як до товару, з якого можуть жити... коли не автори то бодай видавці, що стають фінансовими потентами.

А проте, як у кожному великому творі, де поруч малюнку своерідних обставин прориваються проблески, які кидають світло на душу людини і в інших обставинах, в „Утрачених ілюзіях“ наш читач і письменник знайде не один момент, який зверне його рефлексії у рідне середовище. І перед нашим кожним письменником виринає проблема, чи він має шукати засобів прожитку якнайкоротшою та найлекшою дорогою, щоб прискіпити свою „славу“ всякими сторонніми впливами чи теж погодитися завчасу зі злиднями і неблаганним законом часу, який так часто каже чекати людині на лавровий вінок разом із вінком надгробним. Повінь наших часописів і практичних видавництв, що заливає літературні маленькі острівці нагадує у далекій аналогії те нерівномірне відношення між ужитковою і справжньою культурою, яке так драгувало Бальзака.

Хто не знає інших повістей Бальзака здивується може великою кількістю дієвих осіб, які пересуваються на сторінках „Утрачених ілюзій“; інші може пригадають собі не одне прізвище з інших його повістей та оповідань, як Люсто з „Доньки Еви“ та „Загумінкової Музи“, Д'Артеза зі „Секрету княжни де Кадінян“, Брідо з „Парубоцького господарства“, Фіно з „Величини та занепаду Цезаря Бірото“...

Неодна повість Бальзака починається і кінчається так, немов би була тільки фрагментом якоїсь більшої частини; він сам свідомо намагався залишати таке вражіння, щоб нам видавалося тим живіше, що ми побачили і почули людей, які належать до дійсности, а не є тільки плодами уяви. Це є теж одна з причин, чому з великої Бальзакової повісти можна вийняти частину і вона не стратить на

своїй дії та живости. Повістевий геній Бальзака в тому, що він творить постаті посеред конфліктів і на тлі середовища; ми можемо бачити їх і думати про них, якби знали тільки невеличку частину з того, що оповів нам про них автор. Бальзак часто переплітає славні, правдиві прізвища з вигаданими своїх героїв; він робить те саме з видавництвами, нерідко нападаючи на живих людей і сучасні установи, переіменувавши їх. Таким робом читач має історичний образ підмальований коліраами письменської уяви.

„Утрачені ілюзії“ появились 1937 року в Літературному видавництві у Києві; вони не мають властивого перекладача, а кілька співробітників і редактора перекладу. Жаль, що таких перекладів, при всіх їх літературних прикметах, не можна живцем передруковувати у нас, де такий голод на переклади чужих архитворів; це пожвавило б літературний рух і дало б нашій добірній публиці кращу цікаву лектуру. У згаданім перекладі Бальзакової повісти все-ж на кожній сторінці попадаються такі москалізми як „жилет“, „фрукти“, „пирожне“, „галстук“, „канат“, „ричаг“, „бакса“, „ревність“, „репетиція“, „розоритися“, іноді і такі незрозумілі звороти як „мій князь відбувся (!) заплативши дирекції недодержку“. Поправа такого тексту нелегка, хоч совісний переклад є завжди великою полекшою при кожній новій праці.

М. Рудницький.

ВЕЛИКИЙ ЧОЛОВІК ІЗ ПРОВІНЦІЇ У ПАРИЖІ

Люсієн уперше в своєму житті їхав поштою і був страшенно здивований, що по дорозі з Ангулема в Париж розтратив майже всі гроші, які призначав собі на цілий рік. Як усі люди, що поєднують у собі дитячу принадність з силою таланту, він необережно виявив своє наївне здивування, коли побачив чимало нового. Треба добре пізнати жінку раніш, ніж висловлювати їй свої переживання й думки так, як вони в нас зароджуються. Коли любка ніжна і з широким поглядом на світ, тоді вона всміхнеться дитячим пустошам і зрозуміє їх; але коли вона хоч трохи себелюбна, тоді ніколи не простить коханцеві, що він показав себе хлопчиком, марним чи дрібним. Багато жінок перебільшують культ у коханні і бажають вічно бачити бога у своєму ідолі. Тільки ті, що покохали чоловіка більше для нього, ніж для себе, люблять у ньому однаково його дрібязковість і його величність. Люсієн не розгадав ще досі, що в пані де Баржетон кохання було прищеплене до гордості. Даремне він не пояснив собі кількох посмішок Люїзи, які прохопились у неї підчас подорожі, коли замість стримуватись, він віддавався пустошам, як молоде мишеня, що вибігло з нори.

Перед світанком подорожні спинились у готелі Гаяр-Буа, на вулиці д'Ешель. Закохані так стомились, що Люїза передусім хотіла заснути і лягла, наказавши Люсієнові найняти собі кімнату над тим помешканням, що сама зайняла. Пані де Баржетон наказала збудити його перед вечерою; довідавшись, котра година, він похапцем одягся і зійшов до Люїзи. Він побачив її в гидкій готелевій кімнаті, на великий сором Парижеві, де досі, не вважаючи на всі претенсії елегантности, нема готелю, де багатий подорожній міг би почувати себе як дома. Хоч у очах Люсієн ще була мряка від сну, як це буває після раптового прокиду, він не пізнав своєї Люїзи в цій холсдній, несоняшній кімнаті із злинялими завісами, з шкчемним паркетом, з потертими, лишенькими, старими або випадково купленими меблями. Справді, бувають люди, що втрачають свій вигляд, навіть своє значіння, коли відірвуться від облич, речей і місць, які були їм обрамленням. Живі фізіономії мають властиву їй потрібну їм атмосферу, як світлотінь на флямандських картинах, яка надає життя постатям, створеним генієм мистця. Такі майже всі провінціали. Дотого ж пані де Баржетон здавалась більш гордою і задуманою, ніж повинна б бути в таку чужину, коли починалось без перепон щастя. Люсієн не міг ремствувати — Жантіль і Альбертина подавали до столу. Обід не був такий достатній і добрий, як буває на провінції. Страви з сусіднього ресторану були вираховано відмірені і ткнули означеною порцією. Париж дуже неприємний

в цих дрібничках, на які засуджені всі середньозаможні люди. Люсієн чекав кінця обіду, щоб розпитати Люїзу, бо не розумів її зміни. І він не помилявся. Важлива подія — адже міркування становлять подію в духовому житті — трапилася під час його сну.

Коло другої години в готель з'явився Сікст Шателе, наказав збудити Альбертіну, сказав їй, що негайно бажає бачити її паню, і вернувся, не давши часу Люїзі навіть гаразд одягтися. Анаїс надзвичайно здивована й зацікавлена дивовижною появою пана Шателе, — бо була певна, що затерла всі сліди свого відїзду, — прийняла його в третій годині.

— Я поїхав услід за вами, ризкуючи догану від своєї влади, — сказав він, вітаючись з нею. — Але я готовий утратити посаду, аби тільки врятувати вас.

— У чому річ? — скрикнула пані Баржетон.

— Я бачу, що ви любите Люсієна, — він говорив далі, прикидаючись ніжно-сумирним, — бо треба дуже любити людину, щоб не зважати нінащо й забути про товариські закони, вам чудово відомі. Хіба ви думаете, любя, кохана Наїс, що вас приймуть у пані д'Епар або десь у іншому париському сальоні, коли довідаються, що ви майже втекли з Ангулема з юнаком, ще й після поединку вашого чоловіка з де Шандур? Побут вашого чоловіка в Ескарба виглядає на сепарацію. В таких випадках порядні люди спочатку б'ються за честь своєї дружини, а потім дають їй повну волю. Лю-

біть пана де Рюбанпре, дбайте про нього, робіть що хочете, тільки не живіть з ним разом. Якби хтонебудь тут довідався, що ви приїхали з ним в одній кареті, всі ті, яких ви хочете бачити, викинули б вас із свого кола. Крім цього, Наїс, не приносьте такої жертви юнакові, якого ви ще ні з ким не порівнювали, якого ви ще не вивірили, який може вас забути для якоїсь парижанки, коли вона видасться йому потрібнішою за вас для його амбіції. Я не хочу шкодити тому, кого ви любите, але дозвольте мені більше дбати за ваші, ніж за його інтереси, і сказати вам: випробуйте його, зрозумійте всю вагу вашого кроку. Якщо всі двері перед вами будуть зачинені, якщо жінки не схочуть вас приймати, то хоч не докоряйте собі за свої жертви, упевнившись, що той, кому ви їх принесли, буде завсіди їх достойний і зрозуміє їх. Пані д'Епар тим обережніша, що сама розійшлася з чоловіком і то так, що ніхто не міг дізнатись таємниці їх розлуки. Я можу сказати вам наперед, бо добре знаю Париж, — коли ви ввійдете до маркизи д'Епар, горе вам, якщо вона довідається, що ви спинились у готелі Гаяр-Буа з сином аптикаря, хоч він називається де Рюбанпре. Я бачу, ви розраховували на інкогніто. Хіба ви не зустрінете на кожному кроці ангулемців? Шарантські послы придуть перед відкриттям парламенту, генерал приїде у відпуск, і досить одному ангулемцеві побачити вас, щоб ваше життя дістало страшну печатку: Люсієнової любки. Якщо я вам буду потрібний, то я спинився у головного управителя подат-

ків на вулиці Фобур-Сент-Оноре, два кроки від пані д'Епар. Я досить добре знайомий з дружиною маршала де Каріліяно, з панею де Серізі і з президентом міністрів, щоб вас представити їм. Але ви побачите стільки людей у сальоні пані д'Епар, що зовсім не потребуватиме моїх послуг. Не ви будете шукати сальонів, а сальони вас.

Пані де Баржетон не спиняла Шателе; влучність його завваг вразила її. Дійсно, „ангулемська королева” розраховувала на інкогніто.

— Ви маєте рацію, любий друже — сказала вона. — Але що ж мені робити?

— Дозвольте мені — відповів Шателе — підшукати вам пристойне умебльоване помешкання. Там життя коштуватиме вам дешевше, ніж у готелі, і ви будете у себе дома. І якщо ви мене хочете послухати, то сьогодні вже ночуйте там.

— Але як ви довідалися про мою адресу? — спитала вона.

— Вашу карегу легко пізнати. Крім того, я їхав слідом за вами. У Севрі поштар, який вас привіз, сказав мому вашу адресу. Так ви дозволяєте мені бути вашим кватирмайстром? Я зараз вам напишу, де я вас помістив.

— Добре, робіть, як знаєте — сказала вона.

Ці слова буцім то нічого не означали, а вони означали все. Барон Шателе розмовляв світською мовою зі світською жінкою. Він бчиснув перед нею елегантним париським убранням і приїхав гарненьким кабріолетом. Випадково пані де Баржетон підійшла до вікна, щоб обміркувати свій стан, і ба-

чила, як він відїжджав. За кілька хвилин Люсіен, раптово збуджений, прихапцем одягнутий, став перед нею в торішніх нанкових штанах і лихенькій блюзі. Він був гарний, але смішно одягнутий. Одягніть Апольона Бельведерського або Антіноя в костюм водовоза, чи ви пізнаєте чудовий твір грецького чи римського долста? Очі порівнюють раніш, ніж серце встигне виправити швидкий, машинальний присуд. Контраст між Люсіеном і Шателе був надто великий, щоб не вразити Люїзу. В шостій годині, коли обід закінчився, пані де Баржетон зробила Люсієнові знак сісти коло неї на вбогій канапці, обитій червоним перкалем у жовті квітки.

— Мій Люсієне — сказала вона — чи не думаєш ти, що коли ми зробили помилку, для нас обох однаково вбийчу, то її слід виправити? Ми не повинні, любий хлопче, ні жити вкупі в Парижі, ні зрадитись, що ми приїхали разом. Твоє майбутнє багато в чому залежить від мого становища, а я зовсім не хочу тобі його псувати. Отже сьогодні ввечір я переїду на нове помешкання кроків кілька звідси, а ти залишишся в цьому готелі; ми зможемо бачитись щодня і уникнути всякого поговору.

Люїза пояснила Люсієнові закони опінії, і той здивовано слухав її. Не знаючи ще, що коли жінка кається в своїй помилці, вона кається вже й у своєму коханні, проте, він зрозумів, що він уже не той Люсіен, що в Анґулемі. Люїза говорила тільки про себе, про свої інтереси, про свою репута-

цію, про своє товариство. Щоб виправдати свій егоїзм, вона пробувала запевнити його, що справа йде про нього. Він не мав ніяких прав на Люїзу, що так раптово перекинулась знову у паню де Баржетон, і ще гірше, — не мав над нею ніякої влади. Тому він не міг стримати сліз, що покотились з його очей.

— Якщо я твоя слава, то ти для мене щось багато більше: ти моя єдина надія і все моє майбутнє! Я розумів так, що коли ти хочеш поділити зі мною мій успіх, то поділиш і моє горе, а ми вже розлучаємось.

— Ти судиш мою поведінку — вона відповіла — отже, ти мене не любиш!

Люсієн глянув на неї з таким стражданням у очах, що вона не змогла не сказати йому:

— Мій любий, я залишусь з тобою, якщо хочеш; ми погубимо себе й лишимось без підтриму. Але коли ми будемо обоє нещасні і всі нас покинуть, коли твоя невдача — а треба все передбачити — кине нас назад до Ескарба, згадай тоді, мій коханий, що я передбачала такий кінець, остерігала тебе й пропонувала тобі спершу добитися успіху, піддаючися всім світським законам і звичаям.

— Люїзо — відповів він, об'ймаючи її, — мені страшно, що ти така розсудлива. Пам'ятай, що я дитина, що я цілком віддався твоїй, дорогій мені, волі. Мені хотілося б силою опанувати людей і обставини. Та коли я можу за твоєю допомогою дійти свого швидше, ніж сам, я щасливий, що бу-

ду зобов'язаний тобі всім своїм майбутнім. Вибач мені! Я надто багато надій зв'язав з тобою, щоб тепер не боятись усього. Для мене розстання — лиховісник забуття, а забуття це смерть!

— Любий хлопчику, адже світ вимагає від тебе дуже небагато — відповіла вона. — Річ у тому, щоб ти тільки ночував тут, а цілі дні ти будеш зі мною, і ніхто в цьому не побачить нічого злого.

Ще кілька пестошів і Люсієн заспокоївся. За годину Жантіль подав пані де Баржетон записку від пана Шателе, що знайшов їй помешкання на вулиці Нев-де-Люксембург. Вона спитала, де саме ця вулиця і сказала Люсієнові:

— Ми сусіди!

За дві години Люїза сіла в екипаж, який прислав за нею Шателе, і поїхала до себе. Помешкання, одне з тих, які вмебльовують оббивачі й наймають потім багатим послам або великим панам, що приїжджають у Париж на короткий час, було розкішне, але не вигідне.

Люсієн вернувся в маленький готель Гаяр-Буа коло одинацятої години ввечір, не бачивши ще Парижа, і ліг спати у своїй убогій кімнаті, мимоволі порівнявши її до розкішного помешкання Люїзи.

В ту хвилину, як він виходив від Люїзи, до неї, вертаючись додому від міністра закордонних справ, заїхав барон Шателе в пишному балевому одязі, щоб дати звіт пані де Баржетон з усіх своїх замовлень. Люїза зажурилась, люксус лякав її.

Провінціяльні звички залишили на ній свій вплив, вона стала така діловита у рахунках, що могла видатись у Парижі скупкою. Вона привезла з собою чек на 20 тисяч франків, сподіваючись покривати з цієї суми всі свої витрати на чотири роки, і вже боялась, що цих грошей замало і що вона наробить боргів. Шателе сказав їй, що її мешкання буде коштувати шістьсот франків на місяць.

— Дрібниця — сказав він, побачивши, що Наїс підскочила. — До ваших послуг буде карета за п'ятьсот франків на місяць, разом п'ядесят людо-рив. Вам лишається тільки дбати про туалети. Великосвітська жінка не може інакше жити. Якщо ви хочете, щоб пан де Баржетон дістав посаду головного управителя податків або якусь посаду при дворі, вам не вільно виглядати бідною. Тут дають тільки багатим. Дуже добре, що ви маєте Жантіля для виїздів і Альбертіну, бо слуги в Парижі — руїна. Обідати вам нечасто доведеться вдома, коли ввійдете у вище товариство.

Пані де Баржетон з бароном почали розмову про Париж. Шателе розказав їй останні новини, тисячу дрібничок, які мусить знати справжній парижанин. Потім він дав Наїс поради, до яких магазинів їй треба звертатись за покупками, дав їй адресу кравчихи, а наприкінці йому спала в голову ще одна щаслива думка:

— Завтра я певне матиму льожу десь у театрі. Я заїду за вами й паном де Рюбанпре. Сподіваюсь, ви дозволите мені показати вам обох Париж.

— Він багато великодушніший, ніж я гадала, — подумала пані де Баржетон, коли він запросив і Люсієна.

У червні міністри не знають, що їм робити із своїми льожами в театрах: посли та їхні виборці сидять у себе на виноградниках або доглядають жнив у своїх маєтках, найвимогливіші на літнінках або подорожують. Отже в найкращих льожах париських театрів у цей час можна побачити випадкових, чудних глядачів, яких постійні відвідувачі цих театрів в інший час ніколи не бачать і які надають усій публиці вигляду витертих тапет. Шателе й подумав, що завдяки цьому він зможе, не витрачаючи багато грошей, дати Наїс розвагу, на яку такі ласі всі провінціяли. Хоч пані де Баржетон була дуже самовпевнена, звикнувши постійно панувати над усіма, одначе вона дуже боялась видатися тут провінціалкою. У неї було досить такту для зрозуміння, що взаємини між жінками здебільша залежать від першого вражіння. Тому вона була безмежно вдячна Шателетові за те, що він показав їй способи, як достроїтися до тону парижанок. Маркіза д'Епар цілком випадково була в такому становищі, що їй приємно було допомогти родичці свого чоловіка. Маркіз д'Епар без ніякої виразної причини перестав відвідувати сальони. Він не піклувався ні власними справами, ні громадськими, ні сімею, ні дружиною. Отже маркіза мала повну свободу і була дуже задоволена, що може замінити в цій справі свого чоловіка й стати заступницею його родини. Того самого дня во-

на написала „пані де Баржетон, з дому де Негреплісс”, один із тих пречемних білетиків, де за гарною формою нелегко зрозуміти їх беззмістовність.

Підчас першої своєї прогулянки по париських бульварах і вулицях Люсієн, як і всі новики, більше дивився на речі, ніж на людей. У Парижі увагу притягає передусім усе своєю масою: розкішні магазини, високі будинки, безліч екіпажів. Постійний контраст надзвичайної розкоші й надзвичайних злиднів вражають насамперед. Серед чужої йому юрби цей юнак з багатою уявою відчув, як він страшенне змалів. Особи, які в провінції мають певне значіння і на кожному кроці бачать потвердження цього, ніяк не можуть звикнути до цілковитої і раптової втрати своєї ваги. Бути чимсь у себе дома і стати нічим у Парижі — ці два стани потребують певних шаблів переходу; хто переходить раптово з одного в другий, подає у стан якогось знівечення. Для молодого поета, який знаходив відгук на кожне своє почуття, який мав кому довірити кожную свою думку і кожне своє переживання, Париж видавався жакливою пустинею.

Люсієн не надягнув свого синього фрака, і йому ніяково було за бідність, щоб не сказати нужденність свого костюму, коли він знову йшов до пані де Баржетон. Він застав у неї барона Шателе, що повіз їх обоїх обідати до Роше-де-Канкаль. Приголомшений крутіжем париського життя, Люсієн не міг нічого сказати Люїзі, тимбільше, що

в кареті вони були втрюх. Він тільки стиснув їй руку, і вона дружньо відповіла йому тим самим на всі думки, що він висловив таким способом. По обіді Шателе повіз своїх гостей у театр Водевіль. Люсієн був невдоволений приявою Шателета і проклинав долю, що привела його в Париж. Він виразно почував перевагу цього старого красуня над собою, — це була світська людина, обізнана з париським життям. А особливс прикро було Люсієнові, що він зобов'язаний йому своїми розвагами. Тоді, як поет ніяковів і непокоївся, колишній секретар для особливих доручень почував себе як риба у воді. Шателе посміхався з непевности, подиву, запитань і дрібних помилок свого суперника через незнання звичаїв, як старий морський вовк посміхається з новиків на морі. Одначе, задоволення з першої вистаби, яку бачив у Парижі, винагородило Люсієнові прикрість його спантеличення.

Цей вечір записався в його пам'яті тим, що виправив чимало його поглядів на провінціальне життя. Коло поширювалось, громадянство набирало інших пропорцій. Поруч гарнеьких, елегантно одягнутих парижанок, туалета пані де Баржетон була перестаріла; ні матеріял, ні крій, ні колір не відповідали моді. Її зачіска, що так чарувала його в Ангулемі, видалась йому без усякого смаку, поруч чарівних вигадок кожної парижанки.

— Невже вона такою залишиться? — подумав він, не знаючи, що на свою туалету пані де Баржетон витратила цілий день.

На провінції не можна ні вибирати, ні порівнювати; звичка бачити відомі обличчя надає їм умовної краси. Одначе в Парижі та жінка, яку в провінції вважали гарною, не звертає ніякої уваги, бо вона була гарна тільки за приповідкою: у королівстві сліпих королем стає одноокий. Очи Люсієна порівнювали її так само, як вона вчора порівнювала його з Шателетом.

Пані де Баржетон теж дозволила собі чудні міркування про свого коханця. Не зважаючи на свою незвичайну красу, поет не мав відповідного вигляду. Його блюза зі занадто короткими рукавами, поганенькі рукавички, вузька камізолька, робили його смішним поруч інших молодих людей, що були на бальконі. Шателе, що опікувався нею без ніяких претенсій, виявляючи дбайливість, від якої промінювало глибоке кохання, Шателе — елегантний і свобідний, як актор, що почуває під ногами сцену, — за два дні здобув собі ґрунт, утрачений за півроку.

Хоч загал не любить признавати, що почуття раптом змінюються, а проте коханці розлучаються багато швидше, ніж сходяться. Паню де Баржетон і Люсієна ждало розчарування, і причиною цього був Париж. В Парижі життя зростало в очах поета, а товариство набрало нового вигляду в очах Люізи. Досить було якогось випадку, щоб провалилися нитки, які їх звязували. На цей жахливий удар сокири Люсієнові недовго довелось чекати

Пані де Баржетон завезла поета в його готель і поїхала додому в супроводі Шателета, а це страшенно не сподобалось бідному закоханому

„Що вони говоритимуть про мене?“, думав він, ідучи по сходах до своєї кімнатки.

— Цей бідний хлопчище страшенне нудний. — сказав Шателе з усміхом, як тільки зачинилися дверці карети.

— Так буває з усіма, хто в голові і в серці носить цілий світ думок. Люди, що мають так багато висловити чудовими творами, довгий час виношуваними, з деяким призирством ставляться до розмови, де розум маліє розмінюючись на дрібну монету, — сказала горда де Негепеліс, яка ще мала сміливість боронити Люсієна не стільки в його обороні, як у власній.

— Охоче погоджуюсь — відповів барон, — але ми живемо з живими людьми, а не з книжками. Слухайте, дорога Наіс, я бачу, що між вами і ним немає ще нічого, і це мене дуже тішить. Якщо ви рішили нарешті чимось захопитися у житті, чого вам досі бракувало, то благаю вас — не цим кандидатом на генія. Що буде, як ви помилитеся? Тут у Парижі щотижня друкують томи віршів, і найгірший з них сто раз вартніший за всю поезію пана Шардона. Благаю вас, почекайте і порівняйте! Завтра п'ятниця — день опери, — пані д'Епар має до своїх послуг шамбелянську льожу, вона напевне запросить вас туди. Щоб бачити вас у всій вашій величі, я піду до льожі пані де Серізі.

— До побачення — сказала вона.

Другого дня пані де Баржетон постаралась убити найвідповідніше ранкове вбрання, щоб піти з візитом до своєї кухні, пані д'Епар.

Було холоднуvато, і вона не вибрала нічого кращого із своїх старих ангулемських туалет, як зелену шовкову сукню, досить екстравагантно оздоблену. Люсієн своєю чергою відчув конечну потребу витягнути свій знаменитий синій фрак, бо з огидою дивився на свою піджачину і хотів увесь час бути добре одягнутий на той випадок, якби довелось несподівано зустрітися з маркізою д'Епар або дістати запросини до неї. Він узяв візника, щоб негайно привезти свій пакунок з речами, і витратив за дві години три чи чотири франки. Це дало йому привід задуматись над фінансовими пропорціями париського життя. Досягши найвищого щабля у свому вбранні, він прийшов на вулицю Нев-де-Люксембург, але на порозі зустрів Жантіля.

— А я йшов до вас, пане. Ось пані послала вам записку — сказав Жантіль, що не знав ще париської форми чемности і звик до простих провінціяльних звичаїв.

Люсієн розпечатав листа і довідався з нього, що пані де Баржетон проведе цілий день у пані д'Епар, а ввечір буде в опері; але вона додавала, що він теж може туди прийти, бо її кухня так ласкава, що дозволяє їй приділити одне місце молодому поетові й дуже рада, що може йому зробити цю приемність.

— Ні, вона любить мене! Мої побоювання були даремні. Вона представить мене своїй кузині сьогодні ввечір! — і аж підскочив від радости, вирішивши весело провести час, який ще відділяв

його від щасливого вечора. Він подався в Тюільрі, оглядаючи гарненьких жінок з їх звеличниками елегантні молоді пари, що йшли під руку й віталися поглядом із знайомими при зустрічі.

Передусім, на жадному з тих чепурунів він не побачив фракa. Якщо й бачив на комусь фрак, то це був або рентієр із передмістя, або дідусь поза життям або возний. Переконавшись, що є костюми ранкові й костюми вечірні, поет з палкою уявою і проникливим зором зрозумів, яке непоказне у нього вбрання, який смішний його фрак! Він ніби дістав страшений удар у серце — той досі мало досліджений орган, де криється наша чутливість, і за який від коли існують почування, люди хапаються рукою чи то з надмірної радості чи з надмірної туги.

Холодний піт пройняв Люсієна, коли він уявив собі, що ввечір йому доведеться в такому костюмі стати перед маркізою д'Епар, родичкою першого королівського шамбеляна, перед жінкою, в якій бувають достойники всякого роду, ще й вибрані.

„Я виглядаю як син аптикаря, як якийсь крамарчук!“ — думав він люто, дивлячись, як мимо проходили чарівні, вибагливі, елегантні аристократи.

Люсієн дістав у спадщині від матері дорогоцінні фізичні прикмети й чудово розумів їх вагу, але ж це було золото в руді, а не золото оброблене і відшліфоване. Волосся в нього було підстрижене негарно. Замість охопити свій стан гнучким

корсетом, він ховав його у своїй м'якій сорочці і краватка звисала в нього як зажурена голова. Придивившись усім гарним дрібничкам, про які досі не мав гадки, він уявив собі всю безліч цих зайвих потреб і ввесь здригнувся від думки, які треба мати гроші, щоб вести життя красуня. Люсієн бачив, що ціла безодня відділяє його від париського світу, і питав сам себе, якими способами її перескочити, бо хотів бути схожий на тих струнких і витончених парижан.

Всі ці патриції вітались з божеською одягнутими, божеською краси жінками; за один поцілунок такої жінки Люсієн дав би себе порубати на шматки, як паж королеви Кенігсмарк. В темряві його пам'яті Люїза в порівнянні з цими царівнами здавалась старою жінкою. Він зустрів тут кількох жінок, про яких згадає історія XIX століття; їхня краса, розум, кохання, будуть не менш славетні, як королів минулих віків. Повз нього пройшла велична красуня, панна де Туш, видатна письменниця, відома під вибраним іменем Камілі Мопен, яка однаково відзначалась своєю вродою, як і високою інтелігенцією; імя її пошепки повторяли і чоловіки, і жінки.

— Ах! — подумав він — ось поезія!

Що таке була пані де Баржетон поруч цього янгола з ясною посмішкою, з прекрасними й широкими, як небо, пекучими, як сонце, очима, що сяли молодістю, надією, майбутнім! Вона сміялась, розмовляючи в панею Фірміяні, одною з найчарівніших жінок у Парижі. Один голос кричав йому:

„Інтелігенція — підойма, що зрушує світ”, але другий голос відповідав, що точкою опертя для розуму є гроші.

Бажаючи пізнати париські насолоди, він замовив собі добрий обід, що заспокоїв би його болі. Пляшка бордо, остендські устриці, риба, куріпка, макарони та овочі були *пес plus ultra* його бажань. Він віддався насолоді цього бенкету, думаючи про те, як увечір розгорне скарби свого духа перед панею д'Епар і цим надолужить непоказний вигляд свого вбрання. Ці його мрії розвіяла сума рахунку, на п'ятдесят франків, з якими він сподівався дуже далеко заїхати в Парижі. Цей обід коштував стільки, як прожиток в Ангулемі цілий місяць.

— Ева мала рацію — думав він, ідучи камяною галерією додому, щоб узяти нові гроші — париські ціни не ті, що у нас дома.

Дорогою він любувався магазинами кравців і, згадавши бачені вранці костюми, раптом скрикнув:

— Ні, ні, я не зявлюсь перед панею д'Епар в такому лахмітті!

Із прудкістю молодого оленя, він подався у готель, вбіг у свою кімнату і взяв сто талярів, щоб одягтись з голови до ніг. Перший кравець, до якого він зайшов, дав йому приміряти стільки фраків, скільки він схотів, і запевнив, що всі вони найостаннішої моди. Люсієн закупивши все потрібне, сказав фризієрові прийти до нього в готель, куди всі продавці доставили йому пакунки.

В 7-ій годині ввечір він сів у фіякра і сказав по-везти себе до опери. Там він спитав за шамбелянську льожу. Глянувши на його позичену елегантність, яка дуже нагадувала вигляд дружби на весіллі, контролер попросив його показати білет.

— В мене нема білету.

— То ви не можете ввійти, — сухо відповів контролер.

— Але ж мене запросила пані д'Епар.

— Це нам невідомо, — сказав контролер, непомітно пересміхнувшись із своїми товаришами.

В ту хвилину перед театром спинилась карета. Люсієн відступився, щоб зробити місце для дам.

— Алеж ця дама саме маркіза д'Епар, ваша знайома — іронічно сказав контролер Люсієнові.

Люсієн тим більше збентежився, що пані де Баржетон буцім-то не пізнала його в його новому костюмі. Але коли він підійшов до неї, вона посміхнулась і сказала:

— От і чудесно, ходімо!

Контролери зразу стали поважні. Пані де Баржетон, представила свого Рюбанпре кузині. Люсієн сів позаду пані де Баржетон на стільчику, радий, що сидить у затінку.

— Пане де Рюбанпре — сказала найлестивішим голосом маркіза, — ви вперше в Опері, то треба, щоб вам усе добре було видно, займіть це крісло, сідайте спереду, ми дозволяємо.

Люсієн послухав. Кінчалася перша дія.

— Ви добре використали час — сказала йому пошепки Люїза, вражена його цілковитою переміною.

А Люїза залишилась така сама. Присутність одягнутої за останньою модою маркізи страшенно шкодила їй. Люсієн, на тлі великопанського товариства в цій розкішній салі і величній жінки поруч себе, побачив нарешті в бідній Анаїс ту жінку, якою вона була справді, жінку, яку бачили й парижани: високу, суху, з червоними плямами на щоках, більше збляклу ніж русяву, манірну, претенсійну, з провінціальною вимовою, і — що найгірше — погано одягнену. Справді, в складках старої париської сукні ще лишаються сліди смаку.

Люсієн, соромлячись свого кохання до такої сухої тички, поклявся, що використає перший напад чесноти Люїзи, щоб її покинути. Усі льорнети були спрямовані здебільшого на їх аристократичну льожу. Маркіза знала, що як тільки публіка довідається, що ця жінка — її кузина, то зразу припинить своє глузування і відкладе свою оцінку до нового іспиту.

Люсієн не міг догадатись, як змінить Люїзу шарф на шиї, гарна сукня, елегантна зачіска і взагалі поради пані д'Епар. Ідучи сходами, маркіза вже зауважила своїй кузині, що не слід держати в руці розгорнуту хусточку. Пані де Баржетон була більше, ніж треба, розумна, щоб помічати свої помилки, і признавалась до них. Пані д'Епар, певна, що її учениця зробить їй честь, не відмовилась її просвітити. Між двома цими жінками склалась

умова, оперта на взаємному зацікавленню. Пані де Баржетон схилила голову перед тією модною богинею, яка своєю поведінкою, розумом і оточенням заповонила та зачарувала її. Маркізі до вподоби було таке наївне завоювання; вона зацікавилась своєю бідною і слабою кузиною; їй захотілось мати ученицю, виховати її і здобути собі прибічну даму, свого роду рабіню, яка буде скрізь її оспівувати, тобто мати скарб, який у Парижі між жінками знайти ще важче, ніж щирого критика серед робітників пера. Одначе зацікавлення їхньою льожею було вже таке помітне, що на нього звернула увагу й новоприбула дама, тому пані д'Епар хотіла чемно відвернути увагу в інший бік.

— Якщо хтось до нас зайде, — сказала вона — ми може довідаємось, чому ці дами роблять нам таку честь...

— Я дуже підозріваю, що моя стара шовкова сукня і мій ангулемський вигляд так розважають їх — сміючись сказала пані де Баржетон.

— Ні, це не ви; це щось, чого я ніяк не можу пояснити — додала вона, глянувши вперше на поета, який здався їй дуже чудно одягнутим.

— Ось, пан Шателе — сказав у ту мить Люсієн, показавши пальцем на льожу пані де Серізі, куди ввійшов старий красунь, наново причепурений.

Побачивши цей його рух, пані де Баржетон прикусила губу, бо маркіза не могла стримати посмішки й подиву, і в її погляді можна було про-

читати зневажливий запит: „Де виховався цей молодець?” Люїза відчула, що вона принижена у своєму коханні, а це для французенки найприкріше почуття, якого вона ніколи не вибачить коханцеві. У тому світі, де такі дрібнички стають великими, одно слово, один рух засуджують дебютанта.

— Хто цей пан? — спитала маркіза, показуючи на Шателе. — Хіба ви вже знайомі з панею де Серізі?

— Ах! Це і є та славетна пані де Серізі, що мала стільки пригод, а проте скрізь її приймають!

— Нечувана річ, моя люба, — відповіла маркіза. — Найбільш небезпечні чоловіки це її друзі, а чому? Ніхто не може збагнути цієї таємниці. А той пан, це ангулемський лев?

— Пан барон Шателе — сказала Наїс, що з пихи вернула в Парижі своєму звеличникові титул, який заперечувала йому в Ангулемі — про нього багато говорили, він був товаришем подорожі пана де Монріво.

— Ах! — сказала маркіза, — коли я чую це прізвище, то зразу згадую бідну княжну де Лянже, що зникла, як мигунець. А он — вона показала на одну з льож — пан де Растініак і пані де Нюсенжен, дружина постачальника, банкира, промисловця, людини, що пробивається в париський світ своїм багатством і не нехтує, як кажуть, усякими способами, щоб це багатство збільшувати.

— Як Растініяки утримують свого сина в Парижі, коли ми знаємо, що вони не мають і тисячу таларів ренти? — спитав Люсієн паню де Барже-

тон, дивуючись розкішному костюмові цього молодого чоловіка.

— Легко догадатись, що ви з Ангулема! — досить іронічно відповіла маркіза, не спускаючи льорнетки.

Люсіен не відчув іронії; він увесь поринув у льожах, почувуючи, що там оцінюють паню де Баржетон і дивляться на нього. Люїза теж була смертельно прибита, що маркіза так мало уваги присвятила красі Люсіена.

— Отже він зовсім не такий гарний, як мені здавалось — подумала.

Завіса впала. До маркізи в льожу зайшли одна по одній чотири особи, чотири париські величини.

Перший — пан де Марсе, що славився перемогами над жінками й особливо відзначався своєю дівочою красою, м'яккою, випещеною, спокійним, хижацьким поглядом очей, як у тигра; його любили й боялись. Він був блисуче дотепний і певний свого чару, одягався чудово й цілком відповідно до своєї вдачі і цим перемагав усіх своїх суперників. Де Марсе завоював собі право говорити імпертиненції, завдяки дотепам і чарівній чемности. З того, як маркіза прийняла його, пані де Баржетон зразу зрозуміла всю вагу цієї особи.

Другий — один з двох Ванденессів, той, що причинився до блискучої слави леді Дудлей, лагідний, розумний і скромний молодець. Третій — генерал де Монриво, спричинець загибелі княжни де Лянже. Четвертий — де Каналіс, один з най-

блискучіших поетів тієї доби, ще молодий, на світанку своєї слави; він більше гордився своїм родом, ніж талантом, і вдавав, ніби цікавиться маркізою д'Епар, щоб приховати своє кохання до княжни де Шоліє.

Побачивши ці чотири такі видатні постаті, пані де Баржетон зрозуміла, чому маркіза д'Епар так мало уваги звернула на Люсієна. А коли почалась розмова, коли кожен виявив себе дотепами, в яких було більше змісту і глибини, ніж Анаїс чула в провінції за цілий місяць, особливо коли вона почула в словах великого поета весь реальний зміст доби, озолочений поезією, Люїза зрозуміла те, що сказав їй напередодні Шателе: Люсієн був ніщо. Кожен дивився на бідного незнайомця цілком байдуже; можна було подумати, що він чужинець і не знає мови, так, що маркіза наприкінці спочувала йому.

— Дозвольте мені — звернулась вона до Каналіса, — представити вам пана де Рюбанпре. Ваше становище в літературному світі надто високе, щоб ви могли не прийняти молодого дебютанта Пан де Рюбанпре щойно приїхав з Ангулема і напевне потребує вашого заступництва перед тими, хто пробиває дорогу талантам. Він ще не має ворогів, які могли б зробити йому імя напастями. Хіба це не оригінальна спроба — здобути йому дружбою те, що ви здобули завдяки ненависти?

Всі четверо гостей дивились на Люсієна весь час, поки говорила маркіза. Де Марсе, на два кроки від нього, взяв льорнетку, щоб його оглянути; він переводив свій погляд з Люсієна на паню де

Баржетон, з неї знову на Люсіена, розглядаючи їх, як двох цікавих звірів і посміхався, що смертельно образило Люїзу і Люсіена. Ця посмішка була ударом кинжала в серце поета. Фелікс де Ванденесс мав вигляд вибачливо милосерний, Монриво глянув на Люсіена так, ніби хотів просверлити його наскрізь.

— Пані — сказав де Каналіс; уклоняючись маркізі, — я до ваших послуг, хоч особистий інтерес не дозволяє нам допомагати нашим конкурентам. Але при вас ми звикли до чудес.

— Так зробіть мені приємність і приходьте в понеділок обідати разом з паном де Рюбанпре. Там вам буде зручніше поговорити про літературні справи. Я спробую завербувати ще кількох літературних тиранів і слав, які піклуються літературою, автора „Уріки”*) і декого з молодих, зрівноважених поетів.

— Маркізо, — сказав де Марсе, — якщо ви піклуєтесь талантом пана де Рюбанпре, то я опікуюся його красою. Я дам йому кілька порад, які зроблять його найщасливішим денді в Парижі. А вже потім він буде поетом, коли захоче.

Пані де Баржетон подякувала кузинові поглядом глибокої вдячності.

— Я не знав, що ви задрите талантам — сказав Монриво панові де Марсе. — Щастя вбиває поетів.

— Чи не тому ви хочете одружитись? — звер-

*) Дуже популярний свого часу роман княжни де Дюра (вийшов друком у 1829 р.).

нувся денді до Каналіса, щоб побачити, як реагуватиме пані д'Епар на цей дотеп.

Каналіс знизнув плечима, а пані д'Епар, сестриниця пані де Шоліє, засміялась.

Люсієн, що почувався у своїй новій одежі як єгипетська мумія у скрині, був збентежений своєю мовчанкою і нарешті промовив своїм ніжним голосом:

— Ваша доброта, пані, пхає мене в обійми успіхів.

В цю хвилину ввійшов Шателе, вирішивши використати нагоду і примусити Монріво, одного з париських королів, представити його маркізі. Він уклонився пані де Баржетон і попросив паню д'Епар пробачити йому, що він насмілився зайти в її льожу: він так довго не бачив товариша своєї подорожі! Монріво і він зустрічаються вперше після того, як розлучились у пустині.

— Розлучитись у пустині і зустрітись в опері! — озвався Люсієн.

— Справді, театральна зустріч! — сказав Каналіс.

Монріво представив Шателе маркізі, яка прийняла колишнього секретаря її імператорської величності дуже ласкаво, бо вона бачила, як добре приймали його в трьох льожах, між іншим у пані де Серізі, що допускала до себе лише людей на становищі; дотого ж, він був товаришем подорожі Монріво. Це останнє мало велике значіння, і пані де Баржетон помітила з тону, поглядів і поведінки чотирьох присутніх, що всі вони визнавали Шателета безперечно за свою людину.

Нарешті Шателе побачив Люсієна і привитав його одним із тих кивків, яким можна людину понизити в товаристві, показуючи якого він низького соціального стану.

Усі добре зрозуміли Шателета, бо де Марсе нахилився до Монриво, щоб сказати йому пошепки, але так, щоб барон його почув:

— Спитайте його, хто цей особливий юнак, який нагадує манекен на виставі одягів?

Тимчасом Люсієн зовсім розгубився, вражений гострими й доречними словами, тонкими формулами відповідей цих осіб, а особливо легкістю розмови і свободою манер. Він питав сам себе: Яким таємничим способом уміли ці люди так влучно й відразу дати гостру відповідь, на яку він спромігся б хіба по довгих міркуваннях. Ніщо не блищало в їх одязі, а все вабило очі. Люсієн зрозумів, що він виглядає так, якби одягнувся вперше у своєму житті.

— Дивіться, мій любий, — казав де Марсе до Фелікса де Ванденесс, — Растініяк, мов повітряний змій літає по льожах. Ось він уже в маркізи де Лістомер; ого, він щораз сміливіший, він нас льорнетує! Певне, він вас знає? — спитав деді Люсієна, але не дивлячись на нього.

— Важко уявити собі — відповіла пані де Баржетон, — щоб до нього не дійшло імя видатної людини, якою ми гордимось; недавно його сестра слухала, як пан де Рюбанпре читав нам свої прегарні поезії.

Фелікс де Ванденесс і де Марсе попрощалися з маркізою і пішли до пані де Лістомер, уродженої Ванденесс. Почалася друга дія, і пані д'Епар, її кузина і Люсіен лишилися самі. Одні пішли пояснити заінтригованим жінкам, хто така пані де Баржетон, другі розповідали про приїзд поета і глузували з його одягу. Каналіс зайшов до льожі княжни де Шоліє і більше не з'являвся.

Люсієна дуже розважала вистава, а Люїза турбувалась — всі її побоювання за Люсієна зразу зросли, коли вона побачила уважність своєї кухні до барона Шателета відчуваючи різницю між цією уважністю і її протекторською ввічливістю до Люсієна.

Коли люди починають перевіряти свої почуття, як це сталося у Люсієна й Люїзи, за дуже короткий час діються дивні речі: моральні перевороти приходять дуже скоро. В пам'яті Люїзи яскраво стояли мудрі й дипломатичні слова Шателета, коли вони вертались з Водевіля. Кожне його речення було пророцтвом, і Люсієн постарався всіх здійснити. Втративши всі свої ілюзії щодо пані де Баржетон, як і вона втратила свої щодо нього, бідний молодець, якого доля трохи нагадувала долю Жан-Жака Руссо, і тут пішов за його прикладом: захопився панею д'Епар і зараз в ній закохався. Молоді й немолоді вже люди, які не забули своїх юнацьких поривань, зрозуміють, що це кохання цілком імовірне і природне. М'ягка певедінка, тонка розмова, ніжний голос, тендітна постать, благородна, владна і всіма звеличувана ко-

ролева виринула перед поетом, як колись пані де Баржетон в Ангулемі. Непостійний характер зразу породив у ньому бажання шукати в неї тої високої опіки: найпевніший спосіб був заволодіти цією жінкою — тоді він матиме все. Йому пощастило в Ангулемі, чому не пощастило б і тут? Пані де Баржетон перехопила один з його іскристих поглядів; вона почала стежити за ним і побачила що маркіза цікавить його більше, ніж опера. Вона відчула заздрість не тільки за майбутнє, скільки за минуле. „Він ніколи так на мене не дивився”, подумала „Боже мій, Шателе мав рацію!”

І вона побачила свою помилку. А коли жінка доходить до каяття за свої слабощі, вона ніби змазує губкою із свого життя все, до краю. Хоч кожен погляд Люсіена гнівив її страшенно, але з вигляду вона була цілком спокійна. В антракті знову прийшов де Марсе разом з паном де Лістомер. Де Марсе переказав їй кілька з безлічі тих жартів, що їх миттю вигадують парижани, щоб за раз таки забути; а зпоза всіх цих жартів виглядав Шателе, аранжер цієї картагенської зради.

— Люба моя, — сказала, затуляючись віяльцем, пані д'Епар до пані де Баржетон, — скажіть будь ласка, чи справді ваш протеже зветься паном де Рюбанпре?

— Він прийняв материне ім'я — відповіла збентежена Анаїс.

— Але як звася його батько?

— Шардон.

— А хто він був?

— Аптикар.

— Я так і була певна, моя люба кузино, що Париж не буде глузувати з жінки, яку я приймаю до свого товариства. Але я зовсім не хочу, щоб у мою льюжу приходили сміхуни із жартами, що я сиджу разом з якимсь сином аптикаря. Найкраще було б відіхати звідси негайно.

Пані д'Епар прибрала бундючного виразу, і Люсіен ніяк не міг зрозуміти, чим він причинився до такої зміни її обличчя. Він подумав, що камізоля у нього дуже простакувата, і справді було так; що крій його фрака трохи претенційний — і це було теж вірно. Оглядаючи вийняткову блискучу виставу він віддався своїй мрії про паню д'Епар. А прокинувся із своєї глибокої задуми, щоб глянути ще раз на свого ідола, повернувши голову, побачив, що залишився в льюжі сам. Люсіен до краю здивувався цьому раптовому відіздові, але не задумувався над ним довго, саме тому, що зовсім не міг його зрозуміти.

Коли обидві дами сіли в екіпаж, що покотився вулицею Рішеліє, маркіза казала, стримуючи гнів:

— Дитино моя, що ти собі думаєш? Почекай, поки син аптикаря стане дійсно великим поетом, а потім уже ним займешся. Адже цей хлопчак не син тобі і не коханець, правда? — спитала пишна дама, глянувши на кузину інквізиторським ясним поглядом.

„Яке щастя, що я тримала цього дурника осторонь і не дозволяла йому нічого!“ — подумала пані до Баржетон.

Пані де Баржетон, що вже виреклась Люсієна, як і він її, страшенно перелякалась, що кухня довідається про справжню мету її подорожі.

— Я в розпучі, люба кузино, що я тебе скомпромітувала!

— Мене не можна скомпромітувати, — по сміхнулась пані д'Епар. — Я думаю тільки про тебе.

— Алеж ти запросила його на обід у понеділок!

— Я буду хвора, — жваво відповіла маркіза, — ти попередити його про це, а я накажу, щоб не пускали його до мене без огляду на те, яким із двох своїх прізвиськ він себе назве.

Побачивши, що всі йдуть до фоеае, Люсієн теж захотів піти там пройтися. Але ніхто з тих, що приходили до льожі пані д'Епар, йому не кланялись, навіть не звернули на нього уваги, що дуже здивувало провінціяльного поета. Шателе, до якого він хотів підійти, явно виминав його. Вернувся в льожу, сів у куточку й сидів до кінця вистави, поринаючи у балет пятої дії, у всю салю з льожами та у власні думки про париське товариство.

— Ось де моє царство, — подумав він — ось де світ, який я мушу опанувати!

Люсієн вернувся додому пішки, передумуючи все, що говорили особи, які приходили в льожу пані д'Епар; їхні рухи, вся поведінка, манера входити й виходити — все виринали в його пам'яті у всіх подробицях.

На другий день, передполуднем, першим його ділом було піти до Штабба, найславнішого кравця того часу. Благанням і великою сумою грошей він добився, щоб його убрання було готове на той рішальний понеділок. Штабб обіцяв йому чудовий сюртук, камізольку і штани. Він замовив собі сорочки, хусточки, черевики на міру, гарненьку паличку, рукавички, шпіньки, словом, постарався підвестись до рівня справжніх денді. Коли задовольнив усі свої примхи, пішов на вулицю Нев-де-Люксембург, але Люізи не було дома.

— Пані обідає в маркізи д'Епар і вернеться пізно, — сказала йому Альбертина.

Люсієн пообідав у ресторані Пале-Рояль за сорок су і ліг дуже рано. У неділю пішов до Люізи в одинацятій годині. Вона ще спала. Він прийшов ще раз коло другої.

— Пані ще не приймають, — сказала Альбертина, — але вона передала вам записочку.

— Вона ще не приймає? але-ж я не хтоне будь, а...

— Я нічого не знаю, — досить грубо відповіла Альбертина.

Люсієн, вражений не так цією відповіддю, як самим листом від пані де Баржетон, прочитав на вулиці безнадійні для нього рядки:

„Пані д'Епар захворіла і не зможе прийняти вас у понеділок. Я теж нездужаю, але мушу зараз одягатись і їхати, щоб побути коло неї. Мені дуже прикро, що так сталося

Проте, ваш талант заспокоює мене, і я певна, що ви досягнете свого без шарлятанства”.

— Навіть без підпису, — подумав Люсієн дійшовши непомітно для себе до Тюільрі. Подвійний змісл зору, властивий усім талановитим людям, підповів йому, що цей холодний лист віщує катастрофу. Він ішов, задумавшись, ішов далі далі, заглиблений у свої думки, плещою Людовика XV., оглядаючи пам'ятники. Погода була чудова. Раз-у-раз повз нього проїжджали гарні екіпажі, прямуючи до головної алеї Елісейських Піль. Він ішов разом з натовпом людей, які вийшли на прохід, і побачив три чи чотири тисячі екіпажів, що в ясну погоду щонеділі скупчуються в цьому місці. Він дійшов до Тріумфальної Арки, яку тоді саме почали будувати. Що з ним мусліо діятися коли повернувши назад, побачив паню д'Епар і паню до Баржетон, що їхали назустріч йому в пишній колясці. Люсієн міг побачити цілком перетворену Люїзу. Її не можна було пізнати: кольори її одержі були такі дібрані, що підкреслювали її церу; її сукня була чудова; граціозна зачіска дуже їй підходила; капелюх був зроблений з таким великим смаком, що його можна було помітити навіть поруч капелюха пані д'Епар, законодавниці мод.

Люсієн дуже здивувався, побачивши, як багато осіб віталося з обома кузинами; він не знав, що той увесь Париж, який складався з двадцяти сальонів, уже знав, що пані де Баржетон — родичка маркізи д'Епар. Молоді люди, серед яких Люсієн

пізнав де Марсе і Растініяка, підіхали верхи до коляски, щоб супроводити обох кузин до Бульонського Ліску. Розлючений поет наблизився до коляски, ішов повільно, і коли обидві дами вже могли його побачити, уклонився їм: пані де Баржетон не побажала його побачити, пані д'Епар подивилась на нього в льорнетку і не відповіла йому.

Лють, бажання помститись охопила зневаженого Люсієна; якби він мав паню де Баржетон у руках, то задушив би її.

„Боже мій! золота за всяку ціну!“ — думав Люсієн. „Золото — єдина сила, перед якою цей світ стає навколішки. Ні — крикнула йому совість — ні, не золото, а слава, а слава — це праця. Праця! Господи! Чого я тут? Але я переможу! Я їздитиму цією алеєю в колясці з льокаєм! Маркізи д'Епар належатимуть до мене!“

На другий день в девятій годині він пішов до Люізи з наміром висловити їй догану за її варварський учинок. Пані де Баржетон не тільки не хотіла його прийняти, але портієр не пустив його навіть на сходи, і він чатував на вулиці до півдня. Опівдні від пані де Баржетон вийшов барон Шателе, глянув крадькома на поета і повернув у другий бік. Люсієн, вражений до живого, пішов за своїм суперником. Коли Шателе побачив, що не втече, обернувся, уклонився Люсієнові з явним наміром після цієї ввічливості минути його.

— Будь ласка, пане, — сказав Люсієн, — присвятіть мені одну хвилину. Я маю сказати вам два слова. Ви виявили стільки приязни до мене, що

я прошу у вас маленької послуги. Ви йдете від пані де Баржетон, поясніть причину моєї неласки в неї і пані д'Епар!

— Пане Шардон, — відповів Шателе з удаваною добросердністю — чи ви знаєте, чому ці дві дами залишили вас самого в опері?

— Ні, — відповів нещасний поет.

— У вашому дебюті вам підложив ногу пан де Растініак. Коли цього чепуруна спитали про вас, він просто сказав, що вас зовуть Шардоном, а не де Рюбанпре, що ваша мати акушерка, що ваш батько аптикар і що ваша сестра чудово працює сорочки. Дами втекли, гадаючи, що ви скомпромітуєте їх своєю присутністю. Не пробуйте бувати ні в однієї, ні в другої. У вас талант, спробуйте дати їм реванш. Світ нехтує вами, нехтуйте і ви ним. Захуйтеся десь на мансарді, створіть архитвори, здобудьте владу, і ви побачите світ під своїми ногами. Пані де Баржетон відошліть усі її листи; вона буде зворушена цим джентельменським учинком і згодом, коли ви будете її потребувати, у неї вже не буде до вас ворожости. Щодо мене, то я такої високої думки про ваше майбутнє, і всюди вас боронив, і якщо надалі зможу щось для вас зробити, я завжди до ваших послуг!

Люсієн так розгубився і так поблід, що не відповів навіть на сухо ввічливий поклін. У готелю застав самого Штауба, який прийшов не стільки приміряти костюм, як розпитати в хазяйки готелю, що вона знає про фінансовий стан його

клієнта. Відомости були добрі: Люсієн приїхав поштою; минулого четверга його з Водевіля привезла своєю каретою пані де Баржетон. Штавб назвав Люсієна графом і показав йому, кілька втратив праці, щоб відзначити чудові форми його постаті.

— Молодий пан у такому вбранні може спокійно прохожуватися по Тюільрі: і за два тижні женитися з багатою англійкою.

Цей жарт німецького кравця, досконалий крій убрання з тонкого сукна, грація, якій сам придивлявся у дзеркалі, всі ті дрібниці трохи розважили Люсієна. Він невиразно почував, що Паризь — столиця випадку, і на хвилину повірив у щасливий випадок для себе. Хіба не було в нього тому поезій і прегарного роману „Стрілець Карла IX” в рукописі? Він сподівався, що доля йому всміхнеться.

На другий день швець, швачка, кравець — усі принесли те, що він замовив. Та коли він заплатив їм, у нього з двох тисяч франків, привезених з собою, лишилось тільки триста шістьдесят, а він був у Парижі лише тиждень! Проте, він одягся і пішов пройтися по міському саді. Тут чекав його реванш: був так чепурно одягнутий, такий граціозний та гарний, що кілька жінок подивились на нього, а дві чи три навіть оглянулись за ним.

Увечір, на самоті у своїй кімнаті, він рішив вияснити, що коштує життя в готелю, де він їв якнайскромніше, гадаючи, що це ошадніше, ніж

у ресторані. Сказав собі дати рахунок, як людина, що має виїздити, і побачив, що винен іще сто франків. На другий ранок він побіг до Латинської дільниці, яку поручили йому як недорогого; довго шукав і нарешті, на вулиці Клюні біля Сорбони, натрапив на поганенький готелик, де найшов кімнатку за ту ціну, яку хотів платити за помешкання. Він зібрав усі листи пані де Баржетон, зав'язав їх у пакетик, поклав на столі і задумався над своїм фатальним тижнем. Він не признався собі, що він перший нерозумно зрадив своє кохання, не знаючи, що станеться з його Люїзою в Парижі. Він не визнавав своєї вини, а обвинувачував паню де Баржетон: замість допомогти йому, вона його занастила. Він розгнівався, згордів і в нападі гніву написав такого листа:

„Що сказали б ви, вельмишановна пані, про жінку, якій сподобалася бідна, боязка дитина, повна благородних поривань, що їх пізніше, називаємо ілюзіями: жінку, яка вжила всіх принад кокетства, всіх тонкощів інтелігенції і вдової материнської любови, щоб звести цю дитину з її дороги? Ця жінка — Ви; дитина — я. В руках цієї дитини є памятка, яка може виявити злочин Вашої добродійности і ласку Вашого забуття. Може Ви почервонієте колинебудь, побачивши у змаганні зі страшними хвилями і згадавши, що Ви пригортали його до своїх грудей. Після ясних надій, які Ви власною рукою показували мені на небі, я бачу дійсність злиднів у париському болоті. Тоді як Ви, блискуча й шанована, ітимете величними шляхами високого світу, до порогу якого Ви мене привели, я тремтіним у нужденній комірчині, куди Ви мене кинули. З глибини своєї нужди ця дитина жертвує Вам тепер єдину річ, яка в неї залишилась — своє вибачення в останньому.

кинутому на Вас, погляді. Отак, пані, завдяки Вам у мене нічого не лишилось. Нічого! Та хіба не з нічого був створений світ? Геній мусить наслідувати творця. Я починаю від Його милосердя; не знаю, чи матиму я і Його могутність. Вам доведеться здригнутись тоді, коли я піду поганим шляхом. Ви будете тоді співучасницею моїх гріхів. Що-ж! спочуваю Вам, що Ви не прислужитеся нічим до слави, до якої я буду змагати працею."

Написавши цього пишномовного листа, повного похмурої гідности, в яку попадають раз-у-раз двадцятилітні поети, Люсієн перенісся думкою до своєї родини; перед його очима промайнуло гарненьке помешкання, що влаштував йому Давід, жертвуючи на це чималу частину свого майна; промайнули спокійні, скромні радощі міщанського життя; тіні матері, сестри, Давіда оточили його; він згадав сльози, що лилися з їхніх очей, коли він відїздив і він сам заплакав, бо був самотній у Парижі, без друзів, без опіки.

За кілька днів ось що писав Люсієн своїй сестрі до Ангулема:

Париж, вересень 1821.

Моя дорога Езо!

Сестрам судилася сумна доля мати більше журба, ніж радощів, коли вони звязані із братами, що присвятили себе мистецтву. Починаю боятись, що буду тобі тягарем. Спогад минулого, повний родинних радощів, підтримав мене в моїй теперішній самоті. Пишу цього листа лише тобі самій. Тільки перед тобою зможу висповідатися з добра і зла, які мене зустрінуть, червоніючи за одне і друге, бо добро тут таке рідке, як повинно б бути зло. Пані де Баржетон посоромилась мене, відреклась мене, відштовхнула мене на дев'ятий день після приїзду. Побачивши мене, вона відвернула від мене очі, а я, щоб увійти в товариство,

в яке вона хотіла мене ввести, витратив тисячу шістсот сімдесят франків з тих двох тисяч, так тяжко здобутих, що я привіз з Ангулема...

„Навіщо? питаєш ти. Ох, моя кохана сестричко! Париж — дивовижна безодня: тут можна пообідати за вісімнацять су, а найпростіший обід у модному ресторані коштує п'ятдесят франків; тут можна купити камізольку і штани за чотири франки сорок су, але модний кравець не пошиє тобі їх дешевше, як за сто франків. Тут платять су за те, щоб перейти струмочок, від каналу коли йде дощ. До зими мої видатки не перевищать шістдесят франків на місяць за все, бодай я так сподіваюсь. Отже, моїх двохсот сорока франків вистачить мені на чотири місяці. За той час, я, нема сумніву, продам уже свого „Стрільця Карла IX“ і „Стокротки“, так що не турбуйтеся за мене. Якщо теперішність — холодна, гола і сумна, зате майбутнє — блакитне, багате й розкішне! Більшість великих людей зазнали як і я злиднів, що мене не пригнітили. Плявт, великий комедієписець, був робітником у млині, Макіявеллі писав свого „Князя“ вечорами, провівши цілий день на праці з робітниками. Нарешті, великого Сервантеса, що втративши руку в битві під Лепанто, чимало причинившись до цієї славної перемоги, сучасні йому писаки називали старим і нікчемним безручком і він не маючи видавців мусів видати другу частину свого величнього Дон-Кіхота щойно десять років пізніше. Тепер уже не так погано. Журба і злидні можуть досягти лише невідомих поетів, а як тільки вони себе виявлять, письменники багатіють, і я буду багатий. Париж, це країна письменників, мислителів, поетів. Тільки тут виростає слава, і я бачу її чудові плоди. Тільки тут письменники можуть побачити в музеях живі твори геніїв минувшини, що розпалюють уяву і розбуджують творчість. Тільки тут величні бібліотеки, відчинені постійно, дають розумові знання і душі поживу. Отже, якщо мені тепер важко, я ні в чому не каюсь. Навпаки, чудова будучина розгортається передімною і потішає моє серце, зажурене на хвилину.

Прощай, моя кохана сестро! Не сподівайся раз-у-раз листів від мене: одна із властивостей Парижа така, що тут не знаєш, куди й коли минає час. Життя біжить тут жахливо швидко. Цілую маму, Давіда і тебе ніжніше, як будьколи."

II

ФЛІКОТО

Імя Флікото записано в пам'яті неодного париського студента. Небагато знайдеться між тими, що жили в Латинській дільниці за перших дванадцять років Реставрації, які не відвідували б цього храму голоду та злиднів. Обід складався з трьох страв і коштував вісімнадцять су з пляшкою вина, або пива. Один пункт програми цього друга молоді не дозволив йому здобути величезного маєтку; видрукований великими літерами на стравосписах звучав так: „хліб задурно", себто „кілько влізе".

Багато слав вигодував Флікото. Шестифунтовий хліб розрізуваний на чотири шматки, потверджував правдивість обіцянки: „хліб задурно". Флікото жив і житиме доти, доки схочуть жити студенти. У нього їдять, щоб прожити, але їдять так, як і працюють: весело чи похмуро, відповідно до вдачі й обставин. Цей ресторан — майстерня з потрібним для неї приладдям, а не саля для бенкетів з пишнотою і втіхами: звідси кожен виходить швидко. Всередині все йде дуже хутко: кожен прислужник при роботі, кожен потрібний.

Страви не дуже різноманітні. Картопля тут не виводиться. Хоч би не вродила картопля в Ірландії, хоч би не було ніде картоплі, — у Флікото вона все найдеться. Трицять років вона існує тут, незмінна, яснобілого кольору, який так любив Тіціян, притрушена зеленою петрушкою, і має привілей, якому заздять усі жінки: якою ви бачили її в 1814 році, така вона буде й у 1840 році. Тут усе в нерозривному звязку з мінливістю сільського господарства і з примхами французької пори року. Тут можна навчитися речей, які й не снились багатим, лінивим людям, байдужим до різних фаз природи. Студент цієї дільниці завжди чудово знає, яка в даний час пора року: коли врожай на фасолю і горошок, коли ринок переповнений капустою або салатою, коли не вродили буряки. Коли Люсієн почав сюди ходити, тут ще переказували стару плітку, що біфштекси з'явилися в цій установі тому, що в той час почали здихати коні.

Небагато париських ресторанів виявляють таку гарну картину. Тут ви знайдете лише молодість і віру, тут весело й мужньо терплять злидні, хоч не бракує також похмурих, поважних і заклопотаних облич. На одягу тут не дуже вважають, проте часом ви побачите постійних тутешніх відвідувачів гарно зодягнених. Але кожен знає тоді причину: або хтось чекає на любку або був у театрі чи йде з відвідинами у панське товариство.

Тут завязалась дружба між кількома студентами, що згодом стали славетними діячами. Дружба, завязана у Флікото, зміцнялась у сусідній ка-

варні полумям пуншу або чаркою кави, покропленою якимсь лікером.

У перших днях свого життя в готелі Ключі, Люсієн, як кожний новик, поведився скромно й жив рівномірно. Після сумного досвіду з великопанського товариства, що забрало весь його капітал, він кинувся працювати з первісним запалом, який так швидко розвіюють труднощі й розваги, пропонувані Парижем кожному — і найбагатшому, і найбіднішому. Від першого дня ввійшовши до Флікото, він помітив коло конторки столик, де з облич і розмов пізнав письменницьку братію. Інстинкт підказував йому, що, сівши коло конторки, він зможе навязати взаємини з володарями цього ресторану.

Напроти Люсієна сидів блідий, худий юнак, мабуть таксамо бідний, як і він; його гарне, змарніле обличчя виявляло, що розбиті надії стомили його чоло, поклали в душі глибокі борозни, де сімя, в них посіяне, і досі не зійшло. Ці поетичні ознаки й непереможний порив співчуття потягли Люсієна до незнайомого.

Цей молодий чоловік, перший, з яким після маленьких взаємних послуг, окремих слів і завваг, почав розмовляти наприкінці тижня ангулемський поет, звався Етієном Люсто. Етієн теж приїхав із провінції, з одного міста в Беррі два роки тому. Його жваві рухи, блискучі очі, трохи уривчаста мова виявляла гіркий досвід і знання життя робітників пера. Етієн приїхав із трагедією в кишені за тим самим, що вабило Люсієна: за славою.

впливами і грішми. Від дами, що сиділа при касі, Люсієн довідався, що його майбутній друг був співробітником маленької газетки, де містив рецензії на нові книжки і на пєси, ставлені у театриках. Зразу цей молодий чоловік виріс у очах Люсієна на значну особу, і він вирішив поговорити з ним інтимніше, ба навіть піти на деякі жертви, щоб здобути дружбу, таку потрібну дебютантові.

Журналіста не було півмісяця. Люсієн ще не знав, що Люсто обідав у Флікото лише тоді, коли не мав грошей, і звідси походив його похмурий і розчарований вигляд, якому Люсієн протиставляв лестиві усмішки й ласкаві слова. Одначе над цією знайомістю треба було уважно задуматись, бо невідомий журналіст вів видно дороге життя, переплітане чарочками, чарками кави, склянками пуншу, виставами й вечерьми.

Ранками Люсієн сидів у бібліотеці св. Женевієви, вивчаючи історію. Перші розшуки виявили йому безліч жахливих помилок у його романі „Стрілець Карла IX”. Коли бібліотека зачинялась, він ішов до своєї вогкої й холодної кімнати виправляти свій твір, переробляти його, викидати з нього цілі розділи. Пообідавши у Флікото, він ішов до читальні Бльосса читати твори сучасного письменства, газети, журнали, поезії, щоб ознайомитися з духовим рухом і вертався до готелю опівночі, не витрачуючи нічого на дрова, ні на світло. Його лектура так змінила всі його погляди, що він переглянув свою збірку сонетів про квіти,

і переробив їх так ґрунтовно, що в них не лишилось сотні з давніх рядків.

Але Люсіен, природжений поет, піддався незабаром палким бажанням і не встояв перед спокусою театральних афіш „Французський Театр”, „Водевіль”, „Варіете”, „Опера-Комік”, куди він ходив на дешеві місця, забрали в нього франків шістдесят. Театр, це перше кохання всіх поетичних душ, зачарував Люсіена. Актори та акторки здавались йому незвичайними особами і він не міг собі уявити можливості переступити рампу й побачити їх зблизька. Стати драматургом, побачити свою песу на сцені — яка розкішна мрія! Ці плодотворні думки, ці хвилини віри в себе самого, що чергувалися зі зневірою, хвилювали Люсіена й підтримували його на святому шляху праці й ощадності, хоч десь глухо на сцені гуділо неодне пекуче бажання. Після вистави Люсіен вертався додому, спустивши очі, не дивлячись на вулиці, наповнені в тій порі живими спокусами. Може бути і йому трапилася тут десь колись одна з тих надзвичайно простих пригод, що займають таке величезне місце у молодій полохливій уяві.

Холодний піт пройняв Люсіена, наляканого зменшенням своїх капіталів, коли він раз перелічив свої гроші, і подумав про потребу знайти собі видавця й роздобути якусь платну роботу. Молодий журналіст не приходив більше до Флікото. Люсіен чекав якогось випадку, але даремно. В Парижі випадки трапляються лише людям широко відомим. Широкі звязки збільшують шанси на

успіх, а випадок завжди стоїть на стороні численного війська. Люсієн, в якому залишився ще змисл провінціяльної обачности, не хотів чекати аж матиме лише кілька монет у кишені і рішив стати віч-у-віч із видавцями.

III

ДВА ТИПИ КНИГАРІВ

Одного досить холодного вересневого ранку він пішов униз вулицею де ля Арп зі своїми двома рукописами під пахою. Дійшовши до надбережної Августинів, він став походжати понад Сеною, поглядаючи то на її хвилі, то на книгарні видавців, так ніби якийсь добрий геній радив йому краще кинутись у воду, ніж у літературу. Після болісного вагання, після того, як він добре розглянув усі більш-менш привітні, суворі, похмурі, веселі й сумні обличчя, крізь вікна або на порозі книгарень. Люсієн намітив собі одну з них. Перед її дверима прикажчики похапцем пакували книжки. На стінах висіли афіші:

Продаються: „Самотник” Віконта д’Арленкура; третє видання. „Леонід” — Віктора Дюканжа; п’ять томів in 12° на тонкому папері. Ціна 12 франків. „Моральні висновки” Кератрі.

— От щасливці! — скрикнув Люсієн.

Афіші, новий і оригінальний винахід знаменитого Лядвока, — тоді вперше зявилися на сті-

нах. Увесь Париж невдовзі зарябив творами наслідувачів цього способу оголошення, одного із джерел загального прибутку. Нарешті із серцем повним крові та тривоги, Люсіен, такий колись значний у Ангулемі і такий нікчемний тепер у Парижі, пішов уздовж будинків і зібравши всю свою мужність, наважився зайти до цієї крамниці. У ній було повно прикажчиків, покупців, книгарів. „А може й авторів”, подумав Люсіен.

— Я хотів би поговорити з паном Відалем або паном Поршоном — сказав він прикажчикові.

Він прочитав на вивісці великими літерами: „Відаль і Поршон, книгарі-комісіонери для Франції і закордону”.

— Вони заняті — відповів йому прикажчик.

— Я почекаю.

Поета залишили у крамниці, де він почав розглядати паки книжок: дві години він пробув там, переглядаючи заголовки, перегортаючи книжки, перечитуючи сторінки. Нараз він сперся плечем на невелике віконце з маленькими зеленими завісами, догадуючися, що саме там сидять Відаль або Поршон, і почув таку розмову:

— Візьмете в мене п'ятсот примірників? Я відступлю вам їх тоді по п'ять франків, і дам що тринадцятий примірник задурно.

— І якаж тоді буде їх ціна?

— На шістнацять су менша.

— Чотири франки чотири су — сказав Відаль чи Поршон тому, хто пропонував книжки.

— Добре — сказав продавець.

— На кредит? — спитав покупець.

— Старий сміхун! А ви тоді розрахуетесь зі мною за вісімнацять місяців векслями на рік?

— Ні, ми розрахуємось зараз — відповів Відаль чи Поршон.

— А на який реченець? На девять місяців? — спитав книгар чи автор, який мабуть пропонував книжку.

— Ні, мій любий, на рік — відповів один із книгарів.

Якусь хвилину тривала мовчанка.

— Ви мене ріжете! — скрикнув незнайомий.

— А хіба ми продали за рік п'ятсот примірників „Леоніда”? — відповів книгар видавцеві Віктора Дюканжа. — Якби книжки розходились за бажанням видавців, ми були б мільонерами! Але вони розходяться, як хоче публика. Романи Вальтер Скотта ідуть по вісімнацять су том, три франки дванацять су цілий примірник, а ви хочете, щоб я ваші книжечки продавав дорожче? Якщо ви хочете, щоб я попхав цей роман, то дайте мені корисні умови! Відаль!

Огрядний чоловік відійшов від каси і підійшов, заткнувши перо за вухо.

— Скільки ти збув Дюканжа у своїй останній подорожі?

— Я пустив двісті штук „Старців з Кале”. Але, щоб їх узяли, довелось знизити ціну на два інші твори, на які ми не мали такої великої знижки і з яких вийшла гарна макулятура.

Згодом Люсіен довідався, що так називають книгарі книжки, які лежать довго по глибоких і далеких складах їх книгарень.

— Ти знаєш, крім того — продовжував Відаль — що Пікар приготує нові повісти. Нам обіцяють двадцять процентів знижки, якщо ми зорганізуємо їм кампанію.

— Ну, добре, нехай буде на рік — з жалем сказав видавець, приголомшений, мабуть, останньою довірочною інформацією Відаля.

— Так це вже напевне? — спитав руба Поршон незнайомого.

— Так.

Видавець пішов. Люсіен почув, як Поршон сказав Відалеві:

— Замовлень на „Леоніда” є вже в нас на триста примірників, ми затягнемо розрахунки з ним, продаватимемо „Леоніда” по п'ять франків, примусимо розрахуватись з нами за шість місяців і...

— І — сказав Відаль — ось тобі тисяча п'ятсот франків чистого зиску.

— О, я знав, що він у скрутному стані.

— А! він ріже себе! Сам платить Дюканжеві чотири тисячі франків за дві тисячі примірників.

Люсіен спинив Відаля, коли той хотів замкнути двері своєї клітки.

— Панове — він звернувся до спільників, — маю честь представитись.

Книгарі ледве йому вклонились.

— Я автор роману із французької історії,

у дусі Вальтер Скотта під наголовком „Стрілець Карла IX” і пропоную вам його купити.

Поршон холодно глянув на Люсієна, кладучи перо на пульпіт. Відаль глянув на автора брутальним поглядом і відповів:

— Пане, ми не видавці, а книгарі-комісіонери. Коли ми видаємо книжки власним коштом, то лише авторів уже з іменем. І купуємо ми тільки поважні книжки, історії, підручники.

— Алеж моя книжка дуже поважна; там змальована у правдивому світлі боротьба католиків, що стояли за абсолютистичною владою, із протестантами, що хотіли встановити республіку.

— Пане Відаль! — крикнув прикажчик.

Відаль зник.

— Я не перечу, що ваша книжка може бути архитвором, — почав Поршон, зробивши досить неввічливий жест, — але ми интересуємось лише видрукованими книжками. Зверніться до тих, хто купує рукописи, наприклад, до старого Догеро на вулиці ді Кок, коло Лювра. Він один із тих, що сидить у повістях. Якби ви були прийшли раніше, то ви були б тут застали Полле, конкурента Догеро і всіх книгарень із Деревляної галерії.

— Я маю ще збірку поезій...

— Пане Поршон! — крикнув хтось.

— Поезій? — роздратовано скрикнув Поршон. — За кого ви мене маєте? — додав він, сміючись йому просто в вічі і зникаючи в кімнатці за крамницею.

Люсіен перейшов Новий Міст, бючися з думками. З цього комерційного жаргону він зрозумів, що для книгарів книжка була тим самим, чим шапка для шапкарів, — товаром, який треба дешево купити й дорого продати.

„Я помилився”, подумав він, вражений грубо матеріальною формою, якої тут набирала література.

Він знайшов вулицю ді Кок і на ній скромну крамничку, повз яку вже колись проходив; на ній стояли жовтими літерами на зеленому тлі слова: „**Книгар Догеро**”, Люсіен згадав, що бачив це ім'я на обгортках багатьох романів, які він позичав у читальні Бльосса. Він увійшов, з тим внутрішнім тремтінням, яке прокидається в кожній людині з палкою уявою, що передбачає боротьбу. У книгарні він побачив досить чудного старця, одну із найоригінальніших постатей книгарства за Імперією. Догеро мав на собі чорний фрак з великими чотирикутними фалдами, хоч тодішня мода вимагала фраків із вузькими хвостами. Камізолька на ньому була з простої матерії в різнокольорові крати, з кишені свисав сталевий ланцюжок з мідним ключем, що баламкався на широких чорних штанах. Його сивувате волосся було досить поетично розкуйовджене. Фраком, широкими штанами й черевиками нагадував професора літератури, а камізолькою, годинником і панчохами — купця. Його обличчя було змучене, як у професора реторики, очі жваві, рот підозріливий і по-купецькому неспокійний.

— Пан Догеро? — спитав Люсієн.

— Так, це я...

— Я написав роман — сказав Люсієн.

— Ви занадто молоді — відповів книгар.

— Алез пане, чи вік грає ролю?...

— То правда — сказав старий книгар, беручи в нього з рук рукопис. — А, чорт! „Стрілець Карла IX“, добрий заголовок. А розкажіть мені юначе ваш сюжет у кількох словах.

— Це історичний твір у дусі Вальтер Скотта, де боротьба між католиками й протестантами зображена як боротьба між двома системами влади з небезпекою для престолу. Я станув на боці католиків.

— Ну-ну! це ідея. Добре, я прочитаю ваш твір, обіцяю це вам. Мені підійшов би більше роман у дусі пані Редкліф*), одначе, якщо ви людина працювита, якщо маєте трохи стилю, світогляду, думок і драматичного хисту то я з великою приємністю вам поможу. Бо чого ми бажаємо передовсім? добрих рукописів!

— Коли можна навідатись?

— Сьогодні ввечір я їду на село, вернусь післязавтра, там я прочитаю ваш роман і, якщо він мені підійде, то зможемо порозумітися того самого дня.

Побачивши, що він такий добросердий, Лю

*) Редкліф Анна (1764—1823) англ. відома письменниця, авторка старовинних повістей „Сицилійський роман“, „Романтика лісу“, „Таємниці Удольфо“ і „Сициліянець“.

сієнові впала фатальна думка витягти й рукопис „Стокроток”.

— Пане, я маю ще збірку поезій...

— А! Ви поет? То я не хочу вашого роману — сказав старий, вертаючи йому рукопис. — Віршомози всі провалюються, коли беруться до прози. У прозі нема місця на прикраси, там конче треба щось сказати.

— Алеж, пане, Вальтер Скотт теж писав вірші...

— То правда — сказав Догеро, злагіднівши і догадавшись, що поет мабуть у скруті і лишив рукопис у себе. — А де ви живете? я зайду до вас.

Люсієн дав свою адресу, навіть не догадуючись, що в старого на думці. Він не міг пізнати в ньому видавця старої школи, людини тих часів, коли видавці бажали б були держати Вольтера і Монтескіє під замком на горищі й морити їх голодом.

— Я вертаюся додому саме Латинською дільницею — сказав старий книгар, прочитавши адресу.

„Що за мила людина! — думав Люсієн, прощаючись із книгарем. — Я таки зустрів справжнього друга молоді, знавця, який щось знає. Це справжня людина! Недурно я казав, що талантові легко проявитися у Парижі!”

Щасливий і радісний вертався Люсієн додому, мріючи про славу. Забув уже лиховісні слова, що вразили його в конторі Відаля і Порсона, і наче бачив у своїй кишені щонайменше тисячу двісті

франків. Тисяча двісті франків забезпечували йому рік життя в Парижі, а за той рік він зможе написати нові твори. Скільки проектів він будував на цій сподіванці! Скільки солодких мрій від думки, що своє життя він збудує на праці!

Два дні пізніше старого Догеро дуже зацікавив стиль Люсієна у його першому творі, захопило прибільшення характерів, цілком можливе у добі дії роману, вразив запал уяви, з яким молоді поети завжди накреслюють перші пляни своїх творів і він зайшов до готелю, де мешкав його майбутній Вальтер Скотт. Він вирішив придбати за тисячу франків на повну власність „Стрільця Карла IX.” і звязати Люсієна договором на кілька дальших його творів.

Побачивши готель, де жив поет, старий лис роздумав. У юнака що живе тут, певне, дуже скромні потреби, він любить науку, працю. Можна дати йому і вісімсот франків.

Він спитав хазяйку готеля, на якому поверсі живе Люсієн, і дістав відповідь: — на пятому.

Книгар підвів голову й побачив, що над пятим поверхом ясніє небо.

„Цей молодець — подумав він — гарний хлопча, навіть дуже гарний; якщо він заробить багато грошей, то почне розсіватися і не буде працювати. Для спільного добра я запропоную йому шістсот франків, але не вексями, а готівкою”.

Він постукав тричі в двері Люсієна, який відчинив йому. Кімната була безнадійно порожня. На

столі стояла склянка молока і хлібець за два су. Ця вбогість генія вразила добрягу Догеро.

„Нехай збереже, — подумав книгар — ці прості звичаї, цю бідність, ці скромні потреби”... — Дуже приємно бачити вас, — сказав він Люсієнові. — Отак само жив, пане, і Жан-Жак, з яким у вас так багато спільного. У таких кімнатах проблискує вогонь генія, в них творяться великі твори. От як повинні би жити робітники пера, а не запиватися по каварнях і ресторанах, розтрачуючи там свій час і талант, а наші гроші.

Він сів.

— Юначе, роман ваш непоганий. Я викладав колись реторику і знаюсь на французській історії — в ньому є чудові місця. Словом, перед вами майбутнє.

— О, пане!

— Ні, ні, кажу вам, ми можемо з вами зробити діло. Я купую у вас роман...

Серце Люсієнові розлилося, він затремтів від радощів — він увійде у літературний світ, його видрукують!

— Я купую його у вас за чотириста франків — продовжував Догеро медовим голосом і дивився на Люсієна з таким виразом, ніби виголошував якийсь акт великодушности.

— Том? — спитав Люсієн.

— Увесь роман, — відповів Догеро, якого зачудовання Люсієна ні трохи не вразило. — Але — додав він — готівкою. Крім того, ви зобов'язаетесь доставляти мені по два романи щороку впро-

довж шости років. Якщо ваш перший роман розійдеться за півроку, я платитиму за дальші по шістсот франків. Отже за два романи щороку ви матимете сто франків місячно, і життя ваше буде забезпечене, ви будете щасливі. У мене є автори, яким я плачу по триста франків за роман. Я даю двісті за переклад з англійської мови. Колись це була величезна ціна.

— Ми не зможемо порозумітися, пане. Прошу вас вернути мені рукопис, — сказав Люсіен, похолонувши.

— Будь ласка — сказав старий книгар. — Ви не розумієтесь на інтересах, пане. Друкуючи перший роман якогось автора, видавець ризикує тисяча шістсот франками на папір і друк. Легше написати роман, ніж знайти таку суму. У мене є сто рукописів романів, а в касі нема тисячі шістсот франків. На жаль, я не заробив такої суми за двацять років своєї видавничої праці. Ви не тільки не знайдете видавця, що схотів би ризикувати двома тисячами франків для якогось молодого невідомого автора, але й прикажчика, що схотів би прочитати вашу мазанину. Я прочитав її і можу вказати вам кілька мовних помилок. Ви пишете — „заховувати” замість „зберігати”, пишете „мимо того” замість „дарма, хоч, без огляду...”

Люсіен почервонів.

— А коли прийдете до мене вдруге, то втратите сто франків.

Він підвівся, попрощався, але на порозі додав іще:

— Якби у вас не було таланту і майбутнього перед вами, і якби я не цікавився працюючими молодими людьми, то я не запропонував би вам таких корисних умов. Сто франків на місяць! Подумайте про це. Автім, роман у шуфляді — це не кінь у стайні, їсти не мусить. Правду сказати зісти його теж не можна.

Люсієн схопив рукопис, кинув його на землю і скрикнув:

— Краще я спалю його!

— Маєте голову справжнього поета! — сказав старий.

Люсієн зів свій хлібець, ковтнув молоко і вийшов. Його маленька кімната була для нього занадто тісна, він кидався в ній, як лев у клітці зоологічного саду.

IV.

ПЕРШИЙ ТРАВНЯ

У бібліотеці св. Женевієви, куди він намірився піти, він бачив раз-у-раз у тому самому кутку одного молодця, років двадцяти п'яти, який працював завжди так пильно, що ніщо не могло його ні розсіяти, ні відірвати від праці; так працюють справжні працюючі літератури. Молодий чоловік носив прості штани, черевики на грубій підошві, сюртук із простого сукна, чорну краватку, сіру у білу смужку камізолюку, застібнуту до

самого верху і дешевий капелюх. Видно було, що він зовсім не дбає про свій вигляд.

Цього таємничого незнайомого, позначеного печаттю, яку геній витискує на чолі своїх рабів, Люсієн бачив раз-у-раз у Флікото. Тут він не звертав ніякої уваги на страви, і пив лише воду. Чи в бібліотеці, чи у Флікото, він однаково псводився з якоюсь особливою гідністю, якби від свідомости, що його життя наповнене чимсь великим. І якось не можна було до нього підійти. Погляд його був задуманий. В очах, чорних і живих, що оглядали все гостро і швидко, помітна була звичка у все заглиблюватись. У рухах він був простий, у поведінці поважний. Люсієн мимоволі почував до нього пошану. Вже нераз виходячи і входячи в бібліотеку чи в ресторан, вони споглядали один на одного, але не зважувались заговорити. Якби вони не були зустрілись у ту хвилину, коли Люсієнові трапилось нещастя, то може вони й не познайомилися б. Люсієн побачив молодого незнайомця, як вертався з бібліотеки св. Женевієви.

— Бібліотека зачинена, не знаю чому, пане — сказав він йому.

— То я піду пройтися по Люксембурському саді, — сказав Люсієн. — Коли вийдеш з дому, важко зразу вертатись працювати.

— Не можна вже знайти потрібного зосередження — зауважив незнайомий. — Ви наче зажурені?

— Так, мені трапилась дивна пригода — сказав Люсієн.

Він розповів про свої відвідини старого книгаря, про зроблені йому пропозиції, назвав себе і згадав про своє становище.

— Слухайте — відповів йому незнайомий — ваша історія — це історія моя і тисячі молодців, що кожного року приїжджають із провінції в Париж. Ми з вами ще не належимо до найбільш нещасних. Бачите цей театр? — сказав показуючи на дах Одеону. — Одного дня в одному з будинків на цій площі поселився талановитий чоловік, у нужді, одружений (додаткове лихо, яке нас обох оминуло) з жінкою, яку кохав, дотого маючи у своєму маєтку чи в нужді, двоє дітей, у довгах по вуха, але повний віри у своє перо. Він передав в Одеон комедію на пять дій, її прийняли, вона подобалася, актори почали її вивчати, директор поспішає із пробами. Ці пять моментів успіху це пять драм, які перемогти ще важче, ніж написати пять дій. Бідний автор, живучи на горищі, витрачає останні кошти, щоб прожити, поки виставлять його пєсу, дружина заставляє свої сукні, родина їсть сухий хліб. Того дня, як пішла остання проба, напередодні вистави, подружжя було винне п'ятдесят франків за хліб, за молоко, сторожеві. Поет зберіг усе потрібне для зверхнього вигляду: фрак, сорочку, камізольку, штани й черевики. Певний свого успіху, він ідучи до театру, цілує дружину, повідомляє її про кінець їх злиднів: „Нарешті, каже він, нема нічого проти нас”. — „Пожежа, дивись! — скрикнула жінка. — Одеон горить!” Одеон справді горів. Отже, не нарікайте!

У вас є в що одягнутися, ви не маєте ні дружини, ні дітей, у вас в кишені сто двадцять виглядів на щастя, і ви нікому нічого не винні. Згодом песу виставили сто п'ятдесят разів у театрі Лювуа. Король дав авторові субсидію. Бюффон сказав: „Геній — це терпець”. І справді, терпець найбільше нагадує в людині процес, яким користується природа для своїх створінь. Що таке мистецтво? Це сконцентрована природа.

Цей молодий незнайомий був Даніель д'Артез, нині один з найбільших наших письменників, один з тих, які за чудовим висловом поета стають „гармонією прегарного таланту з прегарною душею”.

— Не можна дешево стати великим — говорив далі своїм ніжним голосом Даніель. — Геній поливає свої твори сльозами. Талант це духовна істота, що, як і всяке створіння, в дитинстві підпадає багатьом хворобам. Суспільство відкидає недосконалі таланти, як природа відкидає слабі або погано сформовані істоти. Хто хоче знятися над людьми, мусить підготуватись до боротьби й не відступати перед труднощами. Великий письменник — мученик, який не вмре, ось і все.

— А ви самі приготовані на муки? — сказав Люсієн.

— На всякі досвіди, наклепи, зради, несправедливість суперників, шахрайство, хитрощі і нахабство крамарів, — відповів Даніель спокійно. — Якщо твір гарний, що важить перша невдача?...

— Чи хочете прочитати й оцінити мій? — спитав Люсієн.

— Добре, — відповів д'Артез. — Я живу на вулиці Катр-Ван у будинку, де терпів свої перші муки і поборював усякі труднощі життя, здобуваючи славу в Парижі один із найславетніших людей, один з кращих геніїв нашого часу, феномен у науці — Деппен, великий хірург. Приходьте за годину, я буду дома.

Обидва поети попрощались, стиснувши один одному руку з невимовним почуттям ніжної мелянхолії. Люсієн пішов по свій рукопис, а Даніель д'Артез — заставити годинник, щоб мати на що купити дві вязки дров. Було холодно, а він хотів, щоб його новий друг застав у нього теплу піч.

Люсієн прийшов точно і побачив будинок, багато менше пристойний за той, де жив він сам. Іти треба було темним коридором з кепсько освітленими сходами. У кімнаті д'Артеза на шостому поверсі, було два віконця, між якими стояла чорна бібліотечна шафа, повна папок з етикетками. Вузьке ліжко з фарбованого дерева скидалось на ліжка шкільних інтернатів; столик, куплений десь випадково, на довгому столі між стіною з вікнами і ватраном лежали купи паперу. Підлога була застелена старим килимом, щоб обходитись без палива.

Читання рукопису тривало сім годин. Даніель слухав побожно, без слова, без одної завваги,

даючи цим доказ рідкого доброго виховання у слухача.

— Якже? — спитав Люсіен Даніеля, кладучи рукопис на ватран.

— Ви на добрій і вірній дорозі, — відповів він поважно, — але свій твір мусите переробити. Якщо ви не хочете малпувати Вальтер Скотта, то мусите витворити собі зовсім інший підхід, а так ви його наслідуєте. Щоб вивести дієві особи, ви починаєте, як він, довгими розмовами, а коли вони вже наговорились, ви вводите опис і дію. Цей антагонізм, доконечний у всякому драматичному творі, приходить аж наприкінці. Ви зробіть навпаки. Починайте відразу від дії. Хапайте сюжет за хвіст і за гриву, змініть плян, щоб оминути однамітності. У Вальтер Скотта немає пристрастей, він не знає їх, а може лицемірні звичаї його країни забороняли їх виводити. В нього жінка є втіленням обов'язку. За невеличкими винятками, його героїні всі однакові, одної барви. Вони всі походять від Кляриси Гарльов. *) Жінка своєю пристрасстю вносить безлад у суспільство. Пристрасть має безмежне число виявів. Отже малюйте пристраси, ви матимете невичерпане джерело, якого цілком позбавив себе великий геній, аби тільки його читали в усіх родинях чеснотливої Англії. Далі змалюйте Карла IX. таким, яким він був справді, а не таким, яким зробили його письменники-протестанти. За десять років упертої праці, ви матимете славу і гроші.

*) Геройка повісти Річардсона.

Була дев'ята година. Люсієн, наслідуючи жест свого майбутнього друга, запропонував йому пообідати в Едона, де витратив дванацять франків. За цим обідом Данієль відкрив Люсієнові таємницю своїх надій і занять. Д'Артез не признавав видатного таланту без глибоких метафізичних дослідів. Він студіював тепер скарби давньої та сучасної філософії, щоб добре їх засвоїти. Як Молієр, він хотів бути великим філософом, перш ніж писати комедії. Він вивчав світ писаний і світ дійсний, думки і факти. Його друзями були вчені природознавці, молоді лікарі, письменники, політики, ціле коло поважних, працьовитих людей з блискучим майбутнім. На життя він заробляв пишучи статті до біографічних, енциклопедичних і природничих підручників, і писав рівно стільки, скільки йому треба було для існування. Проте, д'Артез писав і один літературний твір — виключно для того, щоб пізнати засоби мови. Це був психологічний твір у формі повісти. Виходячи з ресторану в 11. годині, Люсієн уже палав гарячою дружбою до цієї чесної людини не надутої, несвідомої своєї величини. Поет не сперечався з порадами Данієля, а прийняв їх цілковито. Цей чудовий талант, уже дозрілий завдяки самотній, недрукованій критиці для себе самого, а не для інших — зразу відчинив йому двері до найпишніших палат фантазії. Уста провінціяла відчули пекучий вугіль, і слово париського робітника пера впало на сприятливий ґрунт у мізку анґулемського поета. Люсієн узявся переробляти свій твір.

V

ГУРТОК

Щасливий тим, що знайшов у париській пустині серце, повне великодушних і співзвучних йому почувань, великий провінціал зробив те, що роблять усі юнаки, спрагнені щирого серця: привязався до д'Артеза, як хронічна хвороба. Він заходив до нього, ідучи в бібліотеку, проходжувався з ним гарними днями в Люксембурському саді, що-вечора проводив його до дому, де сидів знову поруч нього, — словом горнувся до д'Артеза так, як горнулися французькі вояки один до одного на морозних російських рівнинах.

У перших днях свого знайомства з Даніелем Люсієн, на свій великий жаль помітив, що товариші д'Артеза почували себе в його привітрохи ніяково. Розмови цих вищих духів, про яких Даніель говорив йому з великим захопленням, були стримані, всупереч явним ознакам їхньої великої дружби. Тоді Люсієн виходив дискретно з кімнати, почувуючи якийсь біль від цього остракизму і від свого зацікавлення цими незнайомими йому людьми. Він не знав навіть їхніх прізвищ: вони звали один одного іменами. У всіх їх, як і в д'Артеза, лежала на чолі особлива печать таланту. Кінець-кінцем д'Артез по тай від Люсієна переборов їмню таємну опозицію, і поета визнали достойним вступити в це братство великих умів. Тоді Люсієн зміг пізнати їх, звяза-

них між собою гарячою симпатією і поважною умовою працею; вони майже щовечора збирались у д'Артеза, в якому всі добачали великого письменника і на якого дивились як на свого вождя після того, як перший їх вожд, один з найвидатніших умів того часу, філософ-містик, вернувся назад у провінцію. Його раз-у-раз згадували, називаючи Люї.

Серед тих, що живі ще досі, був Орас Біяншон, тоді асистент у шпиталі Отель-Діє, а згодом один із світил медичної париської школи, тепер занадто відомий, щоб треба було описувати його характер і тип його інтелекту. Далі йшов Леон Жіро, глибокий філософ, відважний теоретик, що перевертав усі системи, оцінював їх, висловлював, формулував і кидав під ноги своєму ідолові: „людству”, завжди величний, навіть у своїх помилках, ушляхетнених його щирістю. Мистецтво мало представника у Жозефі Брідо, одному з найкращих мистців молодшої школи. Якби не таємничі страждання, на які засудила його надто вражлива вдача, він, хоч іще досі не сказав свого останнього слова, міг би продовжувати працю великих майстрів італійської школи. Це неймовірний фантаст; його приятелі були свідками, як він знищив готову картину, бо вона здавалась йому надто прилизаною. За ним — оригінальним і часами величним ідуть усі нещастя та насолоди нервових натур, що в них довершеність обертається на хворобу. Він красномовний і вміє любити, але вередливий в почуваннях своїх таксамо, як і в творчості.

Нарешті — Фульжанс Рідаль, один з наших найталановитіших комедієписців, байдужий до слави, який кидає театрові тільки свої пересічні пєси, а найкращі сцени залишає у хоромах свого мізку для себе самого і друзів; який від пубрики вимагає лише грошей, потрібних для своєї незалежності і як тільки одержує їх, більше нічого не хоче робити. Лінивий і плідний, як Россіні, примушений, як усі комедійні поети, як Молієр і Рабле, розглядати всі речі з усіх боків, зпереду і ззаду, він був скептиком, умів сміятися і сміявся з усього.

Інші три, що-найменше такі видатні, як перші чотири, один по одному загинули. Передусім Мейро, який, знявши славну дискусію між Кювіє і Жоффруа Сен-Ілером щодо питання, яке поділило весь науковий світ між цими двома суперницькими геніями, помер на кілька місяців до смерті того, хто обстоював точну та аналітичну науку проти пантеїста, який живе досі і якого шанує Німеччина.

До цих двох людей, які померли й лишились невідомими, не зважаючи на своє велике знання і талант, треба додати Мішеля Кретієна, республіканця широкого подиху, що мріяв про федерацію цілої Європи і брав чималу участь у 1830 році у духовому русі сен-симоністів. Політичний діяч, силою рівний Сен-Жюстові і Дантонові, але скромний і ніжний, як дівчина, мрійливий і з чутливим серцем, вірний, як і Люсієн Данієль і всі друзі, заробляв на життя з діогенівською безжурністю. Він

складав заголовки розділів великих праць, проспекти для книгарень, а про свої теорії мовчав, як могила про таємниці смерти.

Ці дев'ять осіб складали братство, в якому взаємна пошана і приятельство витворили мир між протилежними ідеями і доктринами. Даніель д'Артез, пікардійський шляхтич, обороняв монархію так само твердо, як Мішель Кретієн — свою європейську федерацію. Фульжанс Рідаль висміював філософічні погляди Леона Жіро, який у відповідь ворожив д'Артезові загибель християнства і родини. Мішель Кретієн вірив у Христа, божественного законодавця рівності і боронив безсмерття душі перед скальпелем чистого аналітика Біяншона. Всі вели дискусію без сварки. Пихи тут не було, бо вони самі були для себе аудиторією. Вони показували один одному свої праці і радилися з чарівною щирістю, молодих. Коли справа була поважна, опонент залишав свою думку і старався зрозуміти ідеї свого друга і робив це тим легше, що був безсторонній, не зважаючи на свої ідеї. Заздрість — страшний здобуток ошуканих надій, недоношених талантів, схиблених успіхів і ображених претенсій — була їм невідома.

Тому всі у цьому гурті почували себе добре. Справжній талант завжди добродушний і щирий, отвертий, не надутий. Дотеп є для нього грою уяви, а не вражає його себелюбства. Їх розмови охоплювали найрізноманітніші теми. Легкі, як стріли, слова летіли хоч і швидко, але сягали до глибин. Тут панував дивний контраст між зверх-

ньою бідністю і внутрішнім багатством. Про буденщину вони згадували тільки для того, щоб з неї по дружньому пожартувати.

Одного дня, коли передчасний холод добре дався всім у знаки, п'ять друзів д'Артеза прийшли ввечір до нього всі з однією думкою — кожен приніс поліно під плащем, як на тих селянських вечірках, де кожний гість мусить принести якусь страву і всі приходять із ковбасою.

У холодній мансарді здійснювались найкращі мрії їх почувань. Тут братчики, однаково сильні в різних царинах науки, взаємно освічували один одного, щиро говорили все, не крилися навіть з лихими думками, бо всі мали величезну освіту і перейшли пробний вогонь лиха. Попавши в коло цих зібраних людей і прийнятий там як рівний, Люсіен представляв серед них поезію і красу. Люсієна просили прочитати сонети, як Мішеля Кретієна — проспівати пісню. Так знайшов Люсіен серед париської пустині оазу на вулиці Катр-Ван.

VI

КВІТИ ЗЛИДНІВ

На початку жовтня, витративши останки грошей на дрова, Люсіен лишився без ніяких засобів до прожитку серед найгарячішої роботи, переробляючи свою повість. Данієль д'Артез палив у себе торфом і героїчно витримував злидні: не нарікав ніяк, був чеснотливий як стара панна і методичний як скупець. Його мужність підбадьорюва-

ла Люсіена, що, як нова людина у братстві, відчував непереможну нехоть розказувати про свої клопоти. Одного ранку він навіть пішов на вулицю ді Кок, щоб продати у Догеро „Стрільця Карла IX”, але не застав видавця.

Люсіен не уявляв собі, які вибагливі бувають великі люди. Кожен з його друзів розумів властиві поетам слабощі, пригноблення після зусиль душі, виснаженої захопленням природи, яку поет мав відтворити. Ці люди, такі суворі до своїх болів, були дуже ніжні для Люсіенових. Вони зрозуміли, що в нього немає більше грошей.

— Друже Люсіене — сказав йому Даніель — ти не прийшов учора обідати до Флікото, і ми знаємо чому.

Люсіен не міг стримати сліз, що покотились по його лицівках.

— Ти не мав довіря до нас — сказав йому Мішель Кретіен — ми відзначимо це хрестиком на ватрані, і коли їх буде десять...

— Ми всі випадково знайшли додаткову роботу — сказав Біяншон — я доглядав замість Дюплена одного багатого хворого, д'Артез написав статтю до „Енциклопедичного Журналу”, Кретіен хотів уже брати хустку й чотири свічки, щоб співати ввечір на Елісейських Полях, але зустрів чоловіка, який бажаючи стати політиком, замовив в нього політичну брошуру на шістьсот франків, Леон Жіро позичив у свого видавця сорок франків, Жозеф продав кілька ескізів, Фульжанс виставив у неділю свою песу при випроданій салі.

— Ось тобі двісті франків — сказав д'Артез — і більше не гріши!

— Дивіться, він іще готов нас цілувати, ніби ми зробили щось незвичайне — сказав Кретієн.

Два дні пізніше діставши з дому гроші, Люсієн міг віддати своїм друзям довг, який вони дали у такій любій формі. Мабуть життя ніколи не здавалось йому таким чудовим, але глибокі погляди його друзів та їх ніжна чутливість схопили при цьому легенький порух його себелюбства.

— Це виглядає так, якби ти боявся зобов'язань супроти нас! — скрикнув Фульжанс.

— О, його радість говорить мені багато! — сказав Мішель Кретієн. — Вона потверджує мої спостереження: Люсієн гордий.

— Він поет, — сказав д'Артез.

— Невже ви сердитесь на мене за таке природне почування?

— Добре, що він хоч не таїть його від нас — сказав Леон Жіро — він іще зовсім щирий, але боюсь, щоб пізніше він не боявся нас.

— А це чому? — спитав Люсієн.

— Ми читаємо у твоєму серці — сказав Жозеф Брідо.

— У тобі сидить — сказав Мішель Кретієн — якийсь диявольський дух, що допомагає тобі виправдувати перед собою речі цілком протилежні нашим принципам; замість бути софістом у думках, ти будеш софістом у вчинках.

— Ох! я цього боюсь — сказав д'Артез — ти, Люсієне вестимеш сам із собою чудові диску-

сії і будеш величний у них, але вони доведуть тебе до осудних вчинків. Ти ніколи не будеш у згоді з самим собою.

— На чому ж ви сперли свій акт обвинувачення? — спитав Люсієн.

— У тебе, любий поете, таке велике себелюбство, що ти його вносиш навіть у дружбу! — скрикнув Фульжанс. — Таке себелюбство свідчить про страшний еґоїзм, а еґоїзм — отрута дружби!

— О, Господи! — скрикнув Люсієн. — То ви не знаєте, як я вас усіх люблю?!...

— Коли б ти нас любив так, як ми один одного любимо, то ти так покvapно і з такою емфазою не віддав би нам те, що нам так радісно було тобі давати.

— Тут нічого не позичають, а просто дають — різко сказав йому Жозеф Брідо.

— Не вважай нас за надто суворих, любий хлопчику — сказав йому Мішель Кретієн — ми тільки передбачливі. Ми лякаємося, щоб ти одного дня не волів насолоди дрібної помсти від радощів нашої чистої дружби. Прочитай „Тасса“ Гете, найбільший твір цього генія, і ти побачиш, як поет любить осяйні тканини, бенкети, тріумфи, всяку пишноту: отже, будь Тассом, але без його безумств. Коли тебе буде спокушати світ із його насолодами — залишись тут! Перенеси на поте ідей усе те, чого ти шукаєш у себелюбстві.

Люсієн похилив голову: його други мали рацію.

— Признаюсь, я не такий сильний, як ви — сказав він, дивлячись на них у подиві. — У мене немає таких плечей, щоб удержати на них Париж, щоб боротися мужньо. Природа наділила нас ріжними темпераментами і талантами, а ви краще, ніж хто, знаєте підшивку гріхів і чеснот. Я вже втомився, кажу вам щиро.

— Ми підтримаємо тебе — сказав д'Артез — саме для цього потрібні вірні друзі.

— Допомога, яку я дістав із хати, випадкова, ми всі без вийнятку однаково бідні; незабаром біда знову мене притисне.

— Тримайся нашого гасла: — страждати! — сказав Біяншон — страждати мужньо й покладатись на працю!

— Але те, що для вас страждання, для мене смерть — гаряче промовив Люсієн.

— Раніш, ніж півень тричі проспівав — сказав посміхаючись Леон Жіро — той чоловік відречеться праці для лінощів і париських спокус!

— А куди привела вас праця? — спитав сміючись Люсієн.

— Коли їдеш з Парижа в Італію, Риму на півдорозі не зустрінеш — сказав Жозеф Брідо. — Для тебе горошок повинен би рости смажений на маслі.

— Таким він росте лише для старших синків французьких панів — сказав Мішель Кретієн. — А ми його самі сіємо та поливаємо, і вважаємо, що так він смачніший.

Розмова перейшла на жарти. Ці пронизливі **уми й ніжні серця хотіли, щоб Люсієн забув цю маленьку суперечку, але він зрозумів, що ошукати їх дуже трудно. Незабаром він дійшов до внутрішньої розпуки, але дбайливо закривав її перед своїми друзями, уважаючи їх неблаганними менторами. Його південна вдача, яка легко перебігала усю гаму настроїв, кидалася до найбільше суперечних рішень. Кілька разів він починав розмову про те, щоб зайняти журналістикою, і завжди друзі казали йому:**

— Бережись цього, як вогню!

— Там поховали б ми гарного, ніжного Люсієна, якого знаємо і любимо — сказав д'Артез.

— Ти не міг би опертись постійному ваганню між вигодами і працею, як це буває в житті журналістів, а опертись спокусі це основа чесноти. Тобі так сподобається влада, право рішати про твори на життя і смерть думки, що ти вже перекинешся у журналіста за два місяці. Бути журналістом, це значить бути проконсулом у республіці письменства. **Хто може все сказати, може і все зробити.** Це твердження Наполеона, його легко зрозуміти.

— Та хіба ви не будете коло мене? — сказав Люсієн.

— Не будемо! — скрикнув Фульжанс. — Коли ти станеш журналістом, то думатимеш про нас не більше, як думає звеличувана оперова зірка в оббитій шовком кареті про своє село, корови та личаки. Ти маєш за багато рис журналіста: ворушку

та привабну думку. Ти ніколи не відмовишся від влучного дотепу, хоч би від нього заплакав твій друг. Журналістика — це пекло, це безодня кривд, брехні та зради, через яку можна перейти і з якої можна вийти чистим, лише як Данте, під опікою божеського лавру Вергілія.

Чим більше забороняв дружній гурт Люсієнові цей шлях, тим більше хотілось йому пізнати цю небезпеку, і він починав спорити сам з собою: чи не смішно було б допустити, щоб злидні посіли його ще раз і нічого проти цього не зробити? Бачивши невдачу зі своєю першою повістю, Люсієн не мав великої охоти братись до другої. Та й з чого він житиме за той час? За місяць нужди його терпець уже урвався. Невже він не зможе благородно робити те, що журналісти рсблять нечесно? Друзі ображали його своїм недовірям, він хотів доказати їм силу свого духа. Може він іще допоможе їм колись, буде герольдом їхньої слави!

— Невже я не можу стати журналістом, щоб тільки продати свою збірку поезій і повість, а тоді зразу покинути газету? — спитав Люсієн Мішеля Кретієна, проважаючи його разом з Леоном Жіро додому.

— Так міг би зробити Макіявеллі, а не Люсієн де Рюбанпре — сказав Леон Жіро.

— Так я доведу вам — скрикнув Люсієн — що я гідний Макіявелія!

— Ох! — скрикнув Мішель, стискаючи Леонові руку — ми вже його втратили! Люсієне! — у тебе є триста франків, цього вистачить на три

місяці цілком спокійного життя; попрацюй над новою повістю; д'Артез і Фульжан допоможуть тобі щодо її пляну. Ти розвинешся, станеш повістярем. Я замість тебе дістануся до якогось із тих базарів ідей, стану журналістом на три місяці і примушу якогось видавця купити твої обидві книжки, нападаючи на його видання. Писатиму про твої книжки і статті, добюся статей і інших, і ми підготуємо тобі успіх: ти станеш великим письменником, залишишся нашим Люсієном.

— То ти нехтуєш мною, коли гадаєш, що я загину там, де ти врятуєшся — казав поет.

— Прости йому, Господи, він іще зовсім дитина! — скрикнув Мішель Кретієн.

VII

ГАЗЕТА ЗВЕРХА

Поширивши овид своїх ідей на вечірках у д'Артеза, Люсієн почав студіювати жарти й статті маленьких газеток. Певний того, що він може бодай дорівняти найдотепнішим їх співробітникам, він почав вправлятися у цій гімнастиці думок, і одного разу вийшов з хати з наміром звернутись за посадою до когонебудь з полковників легкої кавалерії преси. Поринувши у боротьбу здогадів, таких любих людям з палкою уявою, він дійшов до вулиці Сен-Фіякр, близько Монтмартра, перед будинок, де містилась контора одної газетки. На її вид увесь затремтів, як юнак, що вперше захо-

дить у підзорливе місце. Проте він увійшов до бюро на пів-поверсі.

У першій кімнаті, поділеній на дві рівні частини перегородкою, знизу дощаною, а вгорі ґратчастою, він побачив однорукого інваліда, що своєю єдиною рукою держав на голові кілька стіп паперу, а в зубах — поштову книжку.

— Від якого дня ви бажаєте собі передплати? — спитав Люсієна цей колишній офіцер імператорської армії.

— Я прийшов не за передплатою — відповів Люсієн.

Поет побачив на дверях проти вхідних дверей табличку з написом: „Редакція”, а внизу: „Стороннім входити не вільно”.

— Ви певне у справі реклямації газети? — почав знову наполеонівський вояк.

— Ні, пане. Я хочу поговорити з редактором.

— До четвертої години сюди ніхто не приходять.

— От бачите, друже Жірудо, я нарахував одинацять шпальт, які дають по сто су штука, отже пятьдесят пять франків; я з них одержав лише сорок, отже як я наказав вам, ви винні мені ще пятнацять франків.

Це казав маленький, непоказний чоловічок, з білим, як недоварений яечний білок, обличчям і з ніжносиніми, але страшно злобними очима. Його раніше не видно було за непрозорим тілом старого військового. Цей голос зморозив Люсієна —

він був чимось середнім між котячим м'явканням і астматичною задухою гієни.

— Так, мій жовнярику — відповів спенсіонований старшина. Але ти рахуєш заголовки і білі плями, а мені Фіно наказав додати всі рядки і поділити їх на число рядків, потрібних для кожної шпальти. Коли обкрутити шнурком голову вашої статті, тоді вийде на три шпальти менше.

— Він не платить за білі місця, злодюга! А своєму спільникові рахує їх за повні.

— Фіно робить ощадности, які будуть його дорого коштувати! — сказав співробітник газети.

— А той виглядає як Вольтер та Руссо в одній особі! — сказав сам до себе касієр подивившись на поета.

— Я вернуся в четвертій годині, — сказав Люсієн, пильно оглянувши двері святині, де складалась дотепна газетка, яка щодня його розважала і мала право висмівати королів і найповажніші справи та всі проблеми розв'язувати дотепом.

Він пішов потинятись бульварами — це була для нього зовсім нова розвага, але така принадна, що коли побачив стрілку годинника на четвертій годині, ще не зїв обіду. Він мерцієй вернувся на вулицю Сен-Фіякр, увійшов на сходи, відчинив двері й побачив самого тільки інваліда, що сидів на скирті паперу й гриз скоринку хліба. Люсієн рішив обдурити цього небезпечного службовця і не скидаючи капелюха, відчинив, ніби у себе дома, двері до святині.

В редакційній кімнаті його жадібні очі побачили передусім круглий стіл, застелений зеленою скатертю, і шість крісел з вишневого дерева, ще зовсім нові. Пофарбована підлога цієї кімнати була не натерта, але досить чиста — видно тут не дуже багато бувало відвідувачів. На ватрані стояло дзеркало, запорошений годинник, два свічники з лійовими, криво вставленими свічками, і лежало кілька візитних білетів. На столі коло каламара, де чорнило засохло так, що скидалось на ляк, і сторчма стояли пера, валялись старі газети. На обривках паперу він побачив статті, писані нечитким письмом майже гієрогліфами, і надірвані зверху рукою друкарського складача на знак того, що стаття вже складена. На сірих клаптиках паперу він подивляв карикатури, зроблені для вправи, щоб забити час. На сіро-зеленуватім папері він побачив приколєні шпильками дев'ять карикатур на „Самотника”, — книгу, що мала надзвичайний успіх у всій Європі і мабуть набридла журналістам.

Між ватраном і вікном стояв писальний стіл, магоніовий фотель, кошик на папері і лежав подовгастий килимок. Все це було вкрите густим шаром пороху. На вікнах були лише невеличкі завіски. На столі лежало яких двадцять книжок, які принесла щоденна пошта, гравюри, ноти, примірник девятого видання „Самотника”, і з десятків ще нерозпечатаних листів.

Поки Люсієн оглянув цю дивну обстановку і передумав неодну думку, годинник пробив п'яту годину, і він знову пішов до інваліда. В цю хви-

лину почувся шелест сукні й легкі кроки, по яких легко пізнати жінку, і на порозі справді з'явилась досить гарненька молода жінка.

— Пане — сказала вона Люсієнові — я вже не знаю чому ви так хвалите капелюхи пані Вірджинії; я прийшла передплатити газету на рік, але скажіть мені на яких умовах а...

— Пані, я не з газети.

— А!

— Передплата від жовтня? — спитав інвалід.

— Чого ви бажаєте, пані? — сказав з'являючись на порозі військовий.

Старий офіцер почав розмову з гарненькою модисткою. Коли Люсієн, уже втомлений чеканням, вернувся в першу кімнату, він почув останнє речення:

— Я буду дуже рада, пане! Хай панна Флорентина тільки зайде до моєї крамниці, вибере собі, що схоче. У мене є і стяжки. Отже, все поладжено: ви не будете більше й словом згадувати про Вірджинію, про ту партачку, яка не **вміє** вгадати фасону, тоді як я ввесь час творю!

Люсієн почув, як до шуфляди каси впало кілька талярів.

Старий вояка почав підсумовувати денний прибуток.

— Я чекаю тут уже цілу годину, — досить сердито сказав поет.

— Вони не приходили? — сказав ветеран, для ввічливости вдаючи схвильованого. — Це мене і не дивує. Я сам уже від якогось часу їх зовсім

не бачу. Ви розумієте, тепер середина місяця, а ці цуцики приходять лише тоді, коли платять 29 або 30 кожного місяця.

— А пан Фіно? — спитав Люсіен, запам'ятавши прізвище редактора.

— Він у себе дома на вулиці Фейдо.

— Деж складається газета? — спитав Люсіен ніби сам до себе.

— Газета? — сказав службовець, відбираючи решту грошей від хлопчини, що купив марки. — Газета, гум, вона складається на вулиці, у авторів, у друкарні між одинацятю і дванацятю годиною вночі. За часів імператора, пане, цих крамничок замазаного паперу ніхто не знав. Го-го! він би провітрив їх добре, приславши тільки чотирьох вояків з одним капралем і не дав би собі завертати голови всякими фразами!

— Мені здається, що ви, пане, добре обізнані з редакцією газети.

— Щодо фінансової сторони, то так, гм, гм! — сказав старий вояка, відхаркуючись. — Залежно від таланту: сто су або три франки від шпальти на п'ятдесят рядків по сорок букв, не рахуючи білих місць, ось і все. А щодо редакторів, то це, скажу вам, страшенні пістолети, рекрути, яких я нізащо не взяв би, навіть до військового обозу; вони тільки тому, що вміють пацькати на чистому папері, підсміхаються із старого драгунського капітана імператорської гвардії, що пішов на пенсію як командант баталіону, побувавши з Наполеоном у всіх європейських столицях...

Наполеонівський вояк відпихав Люсіена до дверей, вичищуючи щіткою свою синю блюзу з наміром вийти з контори. Люсіен наважився спинити його.

— Я хочу співробітничати в газеті, і присягаю вам, що маю глибоку пошану до капітана імператорської гвардії, до одного з тих, наче з криці...

— Добре сказано, мій котику — сказав сфіцир. — Але до якої категорії співробітників хотіли б ви потрапити? — спитав вояк уже на сходах. Фіно — мій сестрінок, єдиний з усієї моєї родини, що підтримав мене у біді. Отже, хто образить Фіно, зустрінеться зі старим Жірудом, драгунським капітаном імператорської гвардії, що пішов на війну як простий кавалерист армії Самбри і Мези і був потім п'ять років учителем фехтування в першому гусарському полку італійської армії. Раз-два і гість уже задер ноги, зробив рух рапірою. — Отже, хлопче, ми маємо різні категорії редакторів. Є такі редактори, що редагують статті і мають постійний гонорар; є такі, що нічого не пишуть, але не дурніші від інших, не роблять помилок, уважають себе за письменників, належать до редакції газети, приймають нас обідами, ходять по театрах, видають гроші на артистки і дуже щасливі. Яким же ви хотіли б бути?

— Редактором, який добре працює і добре заробляє.

— Це ви так як кожний ректут, що бажає бути маршалом. Повірте старому Жірудом: поверніться в один бік і другий і хутко йдіть краще зби-

рати цвяхи по каналах... Той цивіль якого ви бачили вранці, заробляє за місяць сорок ф'янків. А ви попрацюєте краще за нього? Фіно каже, що він найметкіший з його співробітників.

— Коли ви йшли в армію Самбри і Мези, вам казали, що вас чекає небезпека?

— Ще як!

— І пішли!

— То йдіть до мого сестрінка Фіно; він добрий хлопець, найчесніший з усіх чесних людей, якщо такі є! Його діло, бачите, не писати, а казати іншим писати. Але його парафіяни, здається, воліють краще ходити з артистками, ніж мазати папір. О! то страшенні пістолети! Мое поважання!

Касієр махнув своїм страшним олив'яним ціпком і покинув Люсієна на бульварі, не менш приголомшеного редакційною картиною, як і кінцевими вислідами літератури у Відаля й Поршона.

Разів десять бігав Люсієн до редактора газети Андоша Фіно на вулицю Фейдо, але ніколи не застав його дома. Ранком він ще не вертався, опівдні обідав десь у каварні. Люсієн пішов до тої каварні і перемагаючи страшенну ніяковість, спитав там буфетову про Фіно, але Фіно саме був вийшов. Люсієн утомився і в його уяві Фіно став якоюсь апокрифічною казковою особою. Далеко простішим здавалось йому чатувати на Люсто в ідальні Флікото. Той молодий журналіст напевне пояснить йому таємницю газети, в якій він брав участь.

VIII

СОНЕТИ

З того сто разів благословенного дня, коли Люсієн познайомився з Данієлем д'Артезом, він покинув своє звичайне місце у Флікото: други обідали поруч, розмовляючи тихенько на літературні теми, обговорюючи сюжети нових творів, методи композиції: як їх зображувати, починати і доходити до розвязки. Данієль д'Артез виправляв рукопис „Стрільця Карла IX”; він переробив у ньому цілі розділи, написав чудові сторінки й склав прекрасну передмову, яка чи не перевершила самий роман і свого часу кинула стільки нового світла на молоду літературу. Одного дня, коли Люсієн сідав поруч нього обідати, він побачив у дверях Люсто. Люсієн раптом випустив руку Данієля і сказав кельнерові, що обідатиме на своєму старому місці. Данієль кинув на нього янгольський погляд, у якому було більше пробачення, ніж докору і який вразив серце поета. Люсієн знову стиснув руку Данієля і сказав:

— Тут іде про дуже важливу справу, я розкажу тобі все.

І Люсієн сів уже на своє місце, коли Люсто підходив до свого; він перший йому вклонився; незабаром розмова завязалася і пішла так жваво, що Люсієн побіг за рукописом „Стокроток”, поки Люсто кінчав обідати. Він дістав від журналіста згоду показати йому свої сонети і надіявся, що

той з чемности допоможе йому знайти видавця або влаштуватись у газеті. Вернувшись, Люсіен побачив, що в кутку ресторану сидить зажурений Даніель і сумно дивиться на нього. Але пригнічений злиднями і під напором себелюства, Люсіен удав, що не бачить старого братчика, і пішов з Люсто. Надвечір журналіст з неофітом пішли в Люксембурський сад і сіли під деревами, на деревляній лавці між двома тополями.

Етіен Люсто, який після двох років поневіряння, потрапив таки ногою в стремено, як співробітник газети і мав друзів серед тодішніх знаменитостей, здавався Люсієнові особою великої ваги. Тому розгортаючи рукопис „Стокроток”, він визнав за потрібне зробити передмову:

— Сонет це одна з найтрудніших поетичних форм. Ця форма невеликої поеми була майже за-недбана. У Франції ніхто не міг суперничати з Петраркою, бо його мова багато гнучкіша за нашу, дозволяє на гру думок, яку відкидає наш — вибачте за слово — позитивізм. Тому я вважав, що буде оригінально виступити із збіркою сонетів. Віктор Гюго вибрав собі оду, Каналіс дає дрібні легенькі вірші, Беранже змонополізував пісню; Казімір Делявінь обрав трагедію, а Лямартін — медитацію.

— Ви класик чи романтик? — спитав його Люсто.

Здивований вигляд Люсієна виявляв таке цілковите незнання справи у республіці слова, що Люсто взявся його просвітити.

— Мій любий, ви потрапите в самий центр гарячої битви, і мусите зразу рішитися. В літературі є кілька ріжних течій, але тепер наші великі письменники поділились на два табори. Роялісти — романтики, ліберали — клясики. Літературні погляди зовсім суперечать політичним поглядам у кожному таборі. Якщо ви електрик, за вами не буде стояти ніхто. На яку сторону ви хочете стати?

— А хто сильніший?

— Ліберальні газети мають більше передплатників ніж міністерські і преса роялістів. Сонети — це ще література з часів перед Буальо. — Робіться романтиком! Романтики здебільшого молодь, а клясики — перуки, романтики їх переможуть.

Слово „перука” було останнім дотепом з тих, що вигадала преса романтиків, побиваючи ним клясиків.

— Зрештою, послухаймо.

— „Стокротки”, — сказав Люсіен, вибравши перший з двох сонетів, що виправдували назву цілої збірки і були вступом до неї.

Поет прочитав сонет, який найбільше любила пані де Баржетон і деякі його друзі із братства д'Артеза.

— Ну, що? — спитав Люсіен.

— Читайте далі, друже. Хіба я не слухаю вас? В Парижі слухати мовчки — значить хвалити.

Люсіен прочитав ще один сонет, але читав його вже з смертельним гнітом у серці, таким бо холодом війнув на нього непроникливий спокій

Етіена. Якби він був більш обізнаний з письменницьким життям, то знав би, що мовчанка і грубість у таких обставинах означають заздрість, тоді як похвала свідчить про радість від середнього твору, який не загрожує себелюбству суперника.

КАМЕЛІЯ.

В природі кожен квіт — окреме в книзі слово:
В ній рожа — це любов жагуча і п'яна,
Чарує скромністю фіялка запашна,
Простота в лілії відсвічує чудово.

Але — дитя теплиць, німе і загадкове,
Лілея без душі, і рожа без вина —
На те вродилася камелія буйна,
Щоб тішити нудьгу дівочого алькову.

Проте люблю, коли у сяєві огнів
Музику пристрасну і переливний спів
Красуні слухають у театральних льожах, —

І цвіт камелії у косах золотих
Вінчає чарівниць, що молилось на них,
До статуй Фідія в своїй пишноті схожих.*)

— Якої ж ви думки про мої бідні сонети? — спитав навпрямки Люсіен.

— Хочете знати правду? — сказав Люсто.

— Я надто молодий, щоб не любити правди, і надто хочу успіху, щоб не вислухати її без гніву, хоч і не без розпуки — відповів Люсіен.

*) Переклад М. Рильського.

ІХ

ДОБРА РАДА

— Любий мій, — поважно сказав Етієн Люсто, дивлячись на кінці Люсієнових чобіт, які він привіз з Ангулема і вже доношував, — раджу вам мастити свої чоботи чорнилом, щоб заощадити пасти, і поробити із своїх пер шпички, щоб усі бачили, що ви пообідали, коли будете ходити головною алеєю цього саду, і нарешті, пошукати собі посади. Станьте писарчуком у коморника, якщо у вас здорове серце, або прикажчиком, якщо у вас міцні плечі, або вояком, якщо любите військову музику. Ви маєте в собі матеріялу на трьох поетів, але раніш, ніж ви пробетесь угорі, ви шість разів помрете з голоду, якщо сподіваєтесь прожити з вашої поезії. А ваші наміри, як можна зрозуміти з ваших слів, полягають у тому, щоб добувати гроші із свого каламара. Я не берусь судити ваші поезії, вони багато вищі тих, що заливають париські книгарні. Але ви ні з ким незнайомі, не маєте зв'язків з газетою. Ваші „Стокротки” лишаться із згорненими пелюстками, як і тепер у ваших руках; вони ніколи не розквітнуть у промінні реклями на ширококраїх луках, оздоблені заставками та кінцівками у видавця славних авторів. Бідний хлопче! Я теж приїхав сюди, як і ти, з мріями у серці, захоплений любовю до мистецтва, приваблений непереможною силою слави; а в дійсності знайшов ремесло, труднощі з виданням книжок і злидні. За своїм завзяттям, тепер пригніченим, і за своїм ко-

лишнім запалом я не бачив світової машини, але мусів її побачити, мусів понабивати собі гуль об колеса, пообиватись об її стрижні, замаститись в її мазь і почути брязкіт її ланцюгів та коліс. Довідаєшся і ти, як довідався я, що під чудовими вимріяними речами хвилюються люди, пристрасти й потреби. Ти муситимеш вмішатися мимоволі у жахливу боротьбу твору з твором, людини з людиною, партії з партіями і провадити цю боротьбу систематично, бо коли ні, то тебе покинуть навіть свої. Ця підла боротьба розчаровує душу, псує і втомлює серце, і твої зусилля часто заквітчають вінком слави людину, яку ти ненавидиш, висуваючи проти твоєї волі на генія якийсь друго-рядний талант. Літературне життя має свої куліси. Партер плеще несподіваному чи незаслуженому успіхові, а за кулісами завжди ховаються огидні засоби: розфарбованих статистів, клякерів і прислужників. Тимчасом ти ще на партері. Ще час відмовитись, поки ти не поставив ногу на перший щабель престолу, за який беться стільки самолюбств, і не брудни себе, як я роблю, щоб мати з чого жити. (Тут сльоза найшла на око Етіена). Чи знаєте ви, з чого я живу? Я швидко проїв невеличкі гроші, які могла мені дати родина і опинився без усяких засобів до життя, хоч мою песу прийняли до державного театру. Після усяких спроб, після того, як я написав анонімно роман, що його Догеро купив у мене за двісті франків і сам на ньому нічого не заробив, я переконався, що тільки журналістика може мене прогодувати. Не буду

розповідати тобі про всі свої просьби та даремні заходи, про шість місяців праці принагідним співробітником, коли я вислухував раз-у-раз докори, що я розганяю передплатників, тоді як я, навпаки, їх притягував. Тепер я пишу рецензії на вистави в бульварних театрах у газеті, яку видає Фіно, огрядний хлопчище, що ще двічі-тричі на місяць снідає в каварні Вольтера (ага! ти там не буваєш!). Фіно — головний редактор. Я живу з того, що продаю білети, які мені дають директори театрів, щоб зеднати собі мою прихильність, продаю книжки, які книгарі надсилають мені для рецензії в газеті. Врешті, я торкую (коли Фіно їх не потребує) продуктами, які натурою приносять промисловці до газети і про які мені вільно писати статті „за” або „проти”. „Кармінова вода”, „Крем-султанки”, „Олива для волосся”, „Бразилійська мікстура” платять за зручну статтю двадцять-трицять франків. Це підло, проте так живу. Не думай, що в політиці краще, як у літературі, все тут і там підкуп — кожен або підкуплює інших, або сам підкуплений. Коли видавець починає якесь поважніше видання, він платить мені, бо боїться нападів. Отже мої прибутки просто пропорціональні до катальнової реклами. Коли видавничі справи завмирають — я обідаю у Флікото. Ремеслом платного оборонця ідей і слав — промислових, літературних, театральних. — я заробляю п'ятдесят талярів на місяць, можу продати роман за п'ятсот франків і починаю мати ім'я страшною людиною. Не знаю, чи буду міністром, чи чесною людиною, — все це ще

можливо. А покищо мою гарну трагедію прийняли до вистави в театрі! У моїх паперах є поема, яка там і помре! І я мав колись добре і чисте серце.

Зворушений до сліз Люсієн стиснув Етієнові руку.

— Ніхто поза межами літературного світу — казав далі журналіст, підводячись і направляючись до великої алеї Обсерваторії, по якій два поети почали ходити, якби їх легеням забракло повітря— не уявляє собі якою жахливою Одисеєю можна добитися до того, що залежно від таланту, зветься модою, репутацією, популярністю, знаменитістю, успіхом у публіки, — цими різними шаблями, що ведуть до слави, але ніколи не можуть її заступити. Слава це таке блискуче явище і складається з безлічі випадкових обставин, які змінюються так швидко, що немає двох людей, які досягли б її одним шляхом. Ох! такі, які уявляють собі її як янгола з прозорими крилами, у білій туніці, з зеленою пальмовою галузкою в одній руці і вогненным мечем у другій, як мітольогічну абстракцію в глибині чистої криниці й заразом бідну й добродішну дівчину з передмістя, яка завдяки зусиллям благородної мужности збагачується лише світлом чесноти і незаймана злітає на небо, якщо не вмере знасилувана, забруднена, обкрадена і забута в натовпі знедолених — такі одиниці нечисленні. Такі люди з бронзовим обручем на мізку, в яких серце ще палає під кригою досвіду, — рідкі у країні, яка лежить отам біля наших ніг, — сказав він, показуючи на велике місто, що димувало на схилі дня.

Образ братства д'Артеза промайнув в очах Люсієна і зворушив його, але Люсто знову захопив його своїми страшними скаргами.

— Вони сходять зі шляху у рів нуждарів, в болото журналістики, в багновище видавництва. Ці жебраки живляться біографічними замітками, беззмістовними статтями, париською хронікою в газетах і книжках, замовлених спритними видавцями, які воліють дурниці, що розходяться за півмісяця, ніж архитвори, що потребують для продажу довгого часу. Хто перемагає на кінці всі перешкоди, зразу забуває про всі минулі труднощі. Я, наприклад, півроку писав статті, вкладав у них увесь цвіт свого дотепу й здібностей для одного негідника, який видавав їх за свої і завдяки їм здобув собі фейлетон у газеті, не взявши мене навіть у співробітники, не дав мені навіть п'ять франків, і я мушу ще подавати йому руку.

— А навіщо? — гордовито сказав Люсієн.

— На те, що мені може треба буде колись помістити десяток рядків у його фейлетоні, — холодно відповів Люсто. — Одне слово, мій любий, секрет щастя в літературі — не праця, а хист експлуатувати чужу працю. Власники газет — підприємці, а ми — робітники-мулярі. Тому чим менше талановита людина, тим швидше вона дійде до успіху; вона може терпіти всі образи, коритись усьому, підлещувати низьким примхам літературних султанів, як один новик із провінції, Гектор Мерлен, що вже веде політичний відділ у консервативній газеті і співробітничав в нашій; я ба-

чив, як він підняв капелюх одного редактора, коли той опустил його додолу. Цей хлопець пролізе, не зачепивши нікого, між двома честолюбцями, поки вони битимуться між собою. Мені шкода тебе !

— Чи на цьому, чи на іншому полі, я мушу боротись, — сказав Люсієн.

— То знай, що ця боротьба, — почав знову Етієн, — буде без замирень, якщо у тебе є талант, бо краще було б тобі його не мати. Твоя строга совість, тепер іще чиста, схилиться перед тими, від кого залежатиме твій успіх, — від одного їхнього слова залежатиме твоє життя, і тобі цього слова не скажуть. Повір мені, модний письменник багато зухваліший, багато суворіший до новиків, ніж найбрутальніший видавець. Щоб писати гарні твори, бідна дитино, ти будеш черпати пером із свого серця ніжність, соковитість, енергію, будеш розгортати їх у пристрасти, почуваннях, ритмах! І так, ти писатимеш замість працювати, співатимеш замість боротися, будеш кохати й ненавидіти, будеш жити у своїх творах. Та коли ти збережеш усі свої скарби для свого стилю і своє золото та пурпуру для своїх дієвих осіб, а сам ходитимеш париськими вулицями у лахмітті, радіючи з того, що в бою з суспільним ладом створив істоту на імя Адольф, Корінна, Клярісса, Рене або Манон*), коли зіпсуєш собі життя і шлунок, щоб

*) Повісти Бенжамен Констан, пані де Сталь, Річардсона, Шатобріана й абата Прево.

дати життя цьому створінню — тоді побачиш, як створили, зрадили, продали, загнали у болото забуття той твір журналісти, як закопали його у могилу твої найкращі друзи. Чи діждеш ти того дня, коли твоє творіння повстане знову зі сну? Хто розбудить його? Коли? Як? Є чудова книжка, плач зневіри, „Оберманн“*) — вона поневіряється самотня по глухих коморах книгарень, і видавці іронічно звать її „макулятурою”: коли-ж прийде її Великдень? Невідомо! Передусім, спробуй знайти видавця, що зважився б видрукувати „Стокротки”. Байдуже, чи тобі заплатять, щоб тільки видали! Тоді побачиш цікаві сцени!

Ця нагальна тирада, виголошена з усіма відтінками пристрасти, впала лявіною на серце Люсієна і наповнила його крижаним холодом. Якусь хвилину він стояв мовчки. А далі серце його кинулось, немов підсилене жахливою поезією труднощів. Він стиснув руку Етієнові й скрикнув:

— Я переможу!

— Щож! — сказав журналіст — ще один християнин сходить на арену до хижих звірів! Мій любий, сьогодні ввечір прем'єра в Драматичній Панорамі, вона почнеться аж у восьмій, тепер година шоста. Іди одягни свій найкращий одяг, словом, будь пристойний. Зайди за мною, я живу на вулиці Ля Арп, над каварнею Сервель на шостому поверсі. Ми зайдемо спочатку до Дорія. Я познайомлю тебе з королем видавців і з кількома жур-

*) Повість Сенанкура.

налістами. А після вистави ми повечереємо в моєї приятельки, бо наш обід можна не рахувати. Там ти зустрінеш Фіно, редактора і власника моєї газети. Ти знаєш дотеп Мінетти, артистки з Водевілю: „Час бере всіх на бас” — треба спробувати щастя.

— Я ніколи не забуду цього дня! — сказав Люсіен.

— Возьми з собою рукопис і одягнися добре, не стільки для Фльоріни, як для Дорія.

X

ТРЕТІЙ ЗРАЗОК КНИГАРЯ

Радісно вернувся неофіт у свою кімнату і одягся якнайстаранніше, так, як того безталанного дня, коли він хотів показати себе в льожі пані д'Епар. Але тепер одяг уже більше підходив йому, він уже звик до нього. Він надів свої гарні білі штани, гарні черевики з тороками, що коштували сорок франків і фрак. Пишне й тонке біляве волосся, яке він завив і наперфумував, спадало блискучими кучерями. Його чоло світилось виразом відваги, яку він черпав з почуття своєї ваги і свого майбутнього. Прегарний, як грецький бог. Люсіен узяв фіякра і чверть на сьому був уже коло дверей каварні Сервель. Сторожиха сказала йому вилізти на шостий поверх і дала йому досить складні топографічні вказівки. Озброєний цими вказівками, він не без мороки знайшов роз-

чинені двері в кінці довгого коридору і пізнав клясичну кімнату студентської дільниці. Злидні юнаків переслідували його і сюди, як на вулиці Клюні в д'Артеза, як у Мішеля Кретієна, як скрізь. І всюди ці злидні мають печать, відповідно до вдачі мученика. Тут нужда була пригноблива. Дерев'яне ліжко без заслони, коло нього — мізерний килимок; на вікнах — завіски, пожовклі від диму, попсованого ватрана та папіросів, на ватрані лампа, мабуть подарована, що якимсь дивом іще оминула льомбарду; комода з потемнілого магонового дерева, стіл з накопиченими на ньому паперами, а на них — два чи три поламани пера; ніяких книжок, крім принесених сюди вчора й сьогодні. Такі були ці кімнати, де не було й сліду, чогось ціннішого, де в одному кутку жалюгідно валялись зношені розчепірені чоботи та старі скарпитки, що перетворились в мережива, а в другому — викурені папіроски, брудні хусточки, сорочки в двох томах, комірики у трьох виданнях.

Одно слово — літературний табор, з усяким дрантям, майже голий. На нічному столику лежали прочитані вранці книжки. На ватрані валялась бритва, пара пістолетів, коробка з папіросів. На стіні висіли під фехтувальною маскою дві перехрещені рапіри. Три стільці й два крісла, недостойні й найгіршого готелю цієї вулиці, довершували обстанову цієї кімнати. Брудна й сумна, вона свідчила про життя без відпочинку й без самопошани: її мешканець тут спав, нашвидку працював, жив із примусу, палаючи бажанням звідси

втекти. Яка різниця між цим цинічним безладдям і чистою, скромною кімнаткою д'Артеза!... Етієн не дав Люсієнові дослухати спомину — своїм жартом, яким хотів покрити наготу своєї буденної прози:

— Оце вам моя халабуда, а мої великі апартаменти — в новому помешканні, яке наш торговець опорядив для Фльоріни і де ми сьогодні святкуємо новосілля.

На Етієні Люсто були чорні штани, добре вичищені черевики і фрак, застібнутий до шиї; сорочку ховав високий оксамитний комір, — певне Фльоріна мусіла дати йому сьогодні на вечір чисто; він чистив свій капелюх, щоб надати йому вигляд нового.

— Щож, ходімо! — сказав Люсієн.

— Ще не зараз, я чекаю на одного книгаря, щоб дістати трохи грошей. Може сьогодні заграємо в карти, а в мене немає ні сотика. Крім того, мені потрібні нові рукавички.

У ту мить нові приятелі почули в коридорі кроки.

— Це він — сказав Люсто — Ти побачиш, мій любий, в якому вигляді провидіння з'являється поетам. Раніше ніж подивляти Дорія, велико-світського видавця, в усій його славі, ти побачиш книгаря з набережної Августинів. Це нормандець, книгар-лихвар, торговець літературним дрантям, колись торгував салатою. Ходіть но сюди, старий татарине! — крикнув Люсто.

— Ось і я — сказав деренчливий, як у розбитого дзвону, голос.

— З грошима?

— З грошима! Їх більше немає в книгарнях, — відповів, цікаво оглядаючи Люсієна, молодий чоловік, що ввійшов.

— Передусім, ви мені винні п'ятдесят франків, — сказав Люсто. — Крім того, ось два примірники „Подорожі до Єгипту”. — Кажуть, це — небуденна річ, тут багато ілюстрацій, ви їх легко продасте. Фіно вже заплачено за дві статті з приводу цього твору, які я мушу написати. Далі, два останні романи. Віктора Дюканжа*), славного автора баранячої дільниці. Також два примірники другого твору новика Поль-де-Кока**), що пише в тому самому дусі. Нарешті, два примірники „Ізольди Дольської”, гарненький провінціяльний твір. Разом щонайменше на сто франків. Отже, ви винні мені сто франків, любий Барбе!

Барбе почав пильно оглядати книжки, їхні обрізи й оправы.

— О, книги в чудовому стані! — скрикнув Люсто. — „Подорож” нерозрізана, таксамо Поль-де-Кок, Дюканж і оця от на ватрані, „Дещо про символіку”. Вона така нудна, що я дарую вам її в додаток.

*) Дюканж (1783—1833) франц. драматург і повістяр. Його повість „Леонід” вийшла у пяти томах 1823 р.

**) Поль-де-Кок (1794—1871) франц. популярний бульварний повістяр.

— А якже ви напишете статті про них? — спитав Люсієн.

Барбе здивовано глянув на Люсієна, перевів очі на Етієна й зареготався:

— Цей пан, видно, не має щастя бути робітником пера!

— Ні, Барбе, ні! Цей пан — поет, великий поет, що перевищить Каналіса, Беранже й Делявіня. Він далеко піде, якщо не кинеться в воду, та й тоді заїде до Сен-Клю.*)

— Якщо мені вільно дати вам раду, пане, — сказав Барбе — хай він кине поезію і береться до прози. Вуличні антикварі більше не купують віршів.

Барбе мав на собі поганенький сюртук з зашеним коміром, застібнутий на один гудзик, на ногах прості черевики, зпід розстібної камізолючки видно було грубу сорочку з простого полотна. Він стояв у капелюху, не скидаючи його. Його кругле обличчя з пожадливими очима було досить добродушне, але в його погляді проблискував невиразний неспокій людей, які мають гроші й звикли до того, що тих грошей у них просять. Він був раніше крамничним помічником, а два роки тому відкрив на набережній крамничку, звідки бігав до журналістів, до друкарів і купував книжки, які їм діставалися даром, заробляючи таким способом від десяти до двадцяти франків на день. Забагатівши завдяки ощадности, він ви-

*) Містечко на річці Сені вниз від Парижа.

нюхував, що кому треба, вишукував справи на яких можна було добре пожитись.

Барбе був книгар-боягуз, один з тих, що їдять самий хліб і горіхи, підписують мало векслів, самі носять свої книги невідомо куди, але десь їх збувають і одержують за них гроші. Він був бичем друкарів, які не могли добрати способу його притиснути.

— А якже наша справа? — спитав Люсто.

— Е, мій голубе, — фаміліярно сказав Барбе, — у мене в книгарні лежить шість тисяч непроданих книжок. А як влучно сказав один старий книгар, книжки, не книші, не зїш їх.

— Якби вї побували в нього в книгарні, любий Люсієне, то ви побачили б на дубовому прилавку, купленому у збанкрутованого винара, лоеву свічку не обрізану, щоб довше горіла. Це анонімне світло освітлює порожнісінькі полиці. Книжок там не більше, як тут у мене. Ніхто не вгадає чим там торгують!

— От вам вексель на сто франків, на три місяці, — сказав Барбе, усміхаючись мимоволі на жарти Етієна і витягаючи з кишені блянкет, — я візьму ваші книжки. Готівкою дати не можу, дуже якое погано йдуть книжки. Але я подумав, що вам потрібні гроші, а що в мене немає ні су, то я підписав вексель, щоб зробити вам чемність. Я взагалі не люблю підписуватись.

— Так ви хочете ще й моєї подяки і пошани? — спитав Люсто.

— Хоч за векслі почуваннями не платять, я нічого не мав би проти вашої пошани — відповів Барбе.

— Але мені потрібні рукавички, а клятї парфумери не візьмуть вашого вексля! — сказав Люсто. — Слухайте, там у першій шуфляді в комоді є розкішна гравюра, вона коштує вісімдетят франків, вона ще без підпису, але вже оцінена, тому, що я вже написав про неї досить веселу статейку. Під нею ви знайдете ще з трицять романсів. Забирайте все й давайте мені сорок франків.

— Сорок франків! — скрикнув книгар, як перелякана курка — двадцять, це найбільше. Та я їх ще може й не вторгую, — додав Барбе.

— Деж вони, ті двадцять франків? — спитав Люсто.

— Ох, Боже мій, не знаю, чи є в мене, — сказав Барбе, шукаючи по кишенях. — Ось вони. Ви мене грабуєте. Ви маєте надімною якийсь вплив...

— Добре, добре, рушаємо, — сказав Люсто, взяв рукопис Люсіена і зробив чорнилом риску під мотузком, яким він був звязаний.

— Може у вас ще що є? — спитав Барбе.

— Нічого, мій маленький Шейлоку... Чекай, я зроблю тобі добру штуку, на якій ти втратиш тисячу талярів за те, що мене грабуєш, — шепнув Етіен Люсієнові.

— А як ваші статті? — спитав Люсіен, коли вони їхали до Пале-Рояль.

— А! Ви не знаєте, як це робиться. Щодо „Подорожі до Єгипту”, то я розгорнув книжку й попрочитував уривки тут і там, не розрізуючи її, при чому знайшов одинацять мовних помилок. Я напишу шпальту і скажу, що хоч автор і вивчив мову качок, вирізьблених на єгипетських каменях, що звуться обелісками, але не знає своєї рідної мови, і доведу йому це. Далі скажу, що замість говорити нам про старовину й природознавство, він повинен би нам сказати дещо про майбутнє Єгипту, про поступ культури у ньому, про способи навязати взаємини Єгипту із Францією, яка, завоювавши його і втративши, могла б ще привязати його до себе духовим впливом. А накінець додаю якусь патріотичну деклямацію помашену тирадами про Марсель, про Схід, про нашу торгівлю.

— А що б ви сказали, якби він про все це написав?

— О, тоді я сказав би, що замість мучити нас нудною політикою, він повинен би підійти з боку мистецтва, описати територію, мальовничість країни.

— О, Боже! Але що з критикою, із святим завданням критики? — скрикнув Люсієн, перейнятий доктринами свого братства.

— Любий мій, — сказав Люсто, — критика — щітка, якої не можна вживати для легких тканин, бо вона їх зразу пошматувала б. Киньмо про це! Бачите цей знак? — додав він, показуючи йому рукопис „Стокроток”. — Я зеднав чорнилом мо-

тузок на вашому рукописі з папером. Якщо Дорія прочитає ваші поезії, то не зможе, певна річ, завязати мотузок точно на тому самому місці. Отже ваш рукопис ніби запечатаний. А це добре для спроби, яку ви хочете зробити. Зважте, що й те, що ви приходите в крамничку не самі без хрещеного батька, як ті нещасні юнаки, що перебувають у десяти видавців, поки знайдуть такого, що хоч запропонує їм сісти.

Люсіен уже ствердив правду цієї завваги.

Люсто заплатив візникові три франки, дуже здивувавши Люсіена таким переходом від злиднів до марнотратства. Приятелі ввійшли в деревляні галерії, де тоді була зосереджена торгівля нових видань.

ХІ

ДЕРЕВЛЯНІ ГАЛЕРІЇ

За тих часів деревляні галерії були одними з найцікавіших предметів Парижа. Не зайве, гадаю, буде описати тут цей огидний базар, який 36 років грав у париському житті таку велику роль, що, мабуть, мало знайдеться між сорокалітніми людьми таких, кого не розважить цей опис для юнаків, неймовірний. На місці теперішньої холодної, високої і просторої Орлеанської галерії, подібної до теплиці без квіток, були бараки, чи дошані, досить погано оббиті хатинки, маленькі, освітлені з саду і з подвіря вікнами, що хоч і називалися вікнами, але більше нагадували брудні

дірки загородніх шинків. Крамниці, що були посередині, виходили у ті дві галерії, звідки в них ішла задуха й сморід, а світла крізь брудні шибки у стелі пробивалось дуже мало. Ці комірки так піднялись у ціні через великий попит на них, що хоч деякі були зовсім тісні, не більш як шість стіп завширшки і від восьми до десяти завдовжки, за них платили по сто талярів. Крамнички, що виходили в сад і на подвіря, були огорожені зеленими невеликими штахетами, — може на те, щоб юрба не пообвалювала, натискаючи на них, деревляні кепсько потинковані задні стіни магазинів. В утвореному ними просторі завширшки на дві-три стопи росли найдивовижніші продукти невідомі науці ботаніки всуміш з ріжними продуктами не менш квітущої промисловости. Якась стара газета покривала рожевий куц, так що квіти реторики пахтіли тут миршавими квітками цього занехаяного, але смородом поливаного садка. Між гілками цвіли ріжнокольорові стяжки і плякати. Клаптики жіночої моди глушили рослинність: на зеленій траві ви могли побачити стяжку, а придивившись краще, помічали, що жоржина, якою ви любувались, була не чим іншим, як клаптиком атласу.

Посеред цих галерій, як і тепер, ішов пасаж. Гарна кам'яна галерія, що веде до Французького Театру, тоді була вузким і надмірно високим проходом; її, на відміну від деревляних галерій, називали Скляною галерією. Вона мала такий поганий дах, що часто там ішов дощ. Взагалі, всі дахи на цих галеріях були в такому кепському стані, що

один багатий продавець кашемірів та інших матерій почав проти держави процес за товар, зіпсований у нього за одну ніч на значну суму і виграв справу. В деяких місцях вся покрівля складалась з подвійного просмоленого полотна. Підлогу Скляної галерії, а також і деревляних, заступав природний париський ґрунт, як і ґрунт, нанесений чобітьми і черевиками прохожих.

Ця страшна купа вуличного болота, забруднених дощем і пилом вікон, плоских хижин, укритих знадвору лахміттям, ці заялозені, нескінчені мури — усе це в цілому нагадувало якийсь циганський табор, ярмаркові ятки або тимчасові будки, якими обводять у Парижі пам'ятники, яких потім і не будують. Під тою безсоромною шопою, наповненою гомоном і безтямною веселістю, велися величезні інтереси. Напроти, в нижчому поверсі палати, двацять років містилась біржа, де підносились і падали слави, де витворювалась громадська думка, рішались політичні й фінансові справи. В цих галеріях перед біржовими засіданнями і після них призначував свої сходини торговельний і банкірський Париж, шукаючи собі захисту підчас дощу. Сміх і регіт лунали тут особливо голосно. Не могло дійти до якоїсь суперечки в одному кінці, щоб у другому зразу не почули й не довідалися у чому річ. Тут були книгарні поезії, політики й прози, модні крамниці й веселі дівчата, що приходили надвечір; тут продавали новинки, і публіка уперто не хотіла їх деінде купувати; тут розходилося за один вечір кілька тисяч того чи іншого

памфлету Поля-Люї Куріє або „Пригоди королівської дочки”, цього першого вистрілу Орлеанського дому проти конституції Людовика XVIII.

Книгарі й модистки жили поруч у добрій згоді. В пасажі, що пишню називався „Скляною галерією”, можна було зустріти найдивовижніші речі. Тут містились черевомовці, шарлятани різного гатунку, видовища, де нічого не можна було побачити, і такі, де вам показували цілий світ. Тут уперше влаштувався один підприємець, що заробив сімсот чи вісімсот тисяч франків на ярмарках. Він мав на вивісці сонце, що оберталось у чорних рямках і навколо червоний напис: „Тут людина бачить те, чого не може побачити Бог. Ціна два су”. Ревун від реклями ніколи не пускав одної особи, але і ніколи більше як двох. Увійшовши, ви опинялись віч-на-віч із великим дзеркалом. Раптом страшний голос промовляв, ніби якась машина: „Ви бачите тут, панове, те, чого за всі віки вічні Бог не зможе побачити — свою подобу. Бог не має собі рівного”. Ви виходили звідти засоромлені своєю глупотою.

З усіх невеличких дверей на вас гукали подібні голоси вихваляючи всякі панорами, краєвиди Константинополя, театр маріонеток, автоматів, що грають у шахи, собак, що можуть вказати на найвродливішу жінку. Тут процвітав черевомовець Фіц-Джемс у каварні, заки ще Борель помер на Монмартрі серед студентів політехніки. Тут була торгівля овочами, квітками, славетний кравець, у якого вечорами, як сонце, сяли військові на-

шивки. Ранком до другої години деревляні галерії були німі, темні, порожні. Торговці розмовляли між собою, як у себе дома. Зустрічі, які призначали тут парижани, починалися з третьої години, тобто тоді, коли відкривається біржа. Як тільки з'являлась юрба, починалось безплатне читання розкладених у книгарнях книжок. Голодні на літературу юнаки з порожніми кишенями накидалися на ці книжки. Прикажчики, що мали доглядати виставлені книжки, милосердно дозволяли бідним людям перегортати сторінки. Коли йшло про яку книжечку на двісті сторінок, її прочитували за два рази. Тоді читалень ще не було, треба було купити книжку, щоб її прочитати, і романсів тоді продавали у неймовірній тепер кількості.

Поезія цього жахливого базару вибухала на схилі дня. З усіх ближчих вулиць сюди напливали численні дівчата, що могли проходжуватись тут безплатно. Вечорами жінки притягали до галерії таку силу людей, що там можна було ходити лише дуже повільно, як підчас процесії або на маскарадї. Ця повільність, нікому не заважаючи, допомагала добре розглянути одне одного. Тепер уже зникла тодішня мода одежі, — ті жінки носили дуже низькі вирізи спереду на сукнях і ззаду до половини спини; зачіски вигадували собі найхимерніші, щоб притягти увагу: одна зачісувалась по кавказьки, друга по еспанськи, в тієї волосся було завите пуклями, як у пуделя, в іншої рівно прилизане; ноги в білих панчохах вони вмїли показувати всіляко, але завжди зі смаком. Вся ця

безсоромна поезія загинула. З гомону голосів та тупоту ніг складався загальний шум, який чути було вже в салі, мов стримане гудіння, мережане реготом дівчат і вряди-годи криками якоїсь сварки. Порядні й видатні люди ходили тут поруч з людьми босяцького вигляду. Таке дивовижне збіговище мало в собі щось дуже пікантне й хвилювало навіть байдужих. Тому сюди сходився Париж до останньої хвилини, гуляв тут навіть на руштуванні над льохами, коли архітектор їх будував. Великий і одностайний жаль супроводив руйнування цих огидних деревляних будівель.

Книгар Лядвока кілька днів тому улаштувався на розі Пасажу, який розділяє ґалерії посередині, напроти молодого Дорія, тепер уже забутого, але сміливого, який розчистив шлях своєму, згодом дуже блискучому конкурентові. Книгарня Дорія містилась у тому ряді крамниць, що виходили в сад, а книгарня Лядвока виходила на подвіря. Поділена на дві частини, книгарня Дорія дозволяла своєму видавництву мати великий магазин, а друга частина заступала кабінет. Люсієн, потрапивши сюди вперше ввечір, був приголомшений як і всі провінціяли і хутко загубив свого заступника.

— Якби ти був такий гарний, як цей хлопець, я ще тобі доплатила б, — сказала одна з жінок старикові, показуючи йому на Люсієна.

Люсієн спалахнув від сорому, пішов за юрбою у стані приголомшення і подразнення. Під зухвалими жіночими поглядами, схвильований білими лініями відкритих грудей, він щільно притискав

до себе свій рукопис, боячись наївно, що його хтось може викрасти.

— Вибачте! — крикнув він, почувши, що хтось узяв його під руку і гадаючи, що його поезія приманила до нього якогось автора.

Він пізнав свого приятеля Люсто, що сказав йому:

— Я знав, що ти вкінці таки зайдеш сюди!

XII

ВИГЛЯД ОДНОЇ КРАМНИЧКИ

Поет був коло дверей крамниці, куди й повів його Люсто; там було повно людей що чекали на розмову з султаном книгарні. Друкарі, торговці паперу, ілюстратори товпились коло прикажчиків, розпитували їх про початі інтереси і про ті, що мали початись.

— Дивіться, ось Фіно, редактор моєї газети. Він розмовляє з талановитим молодим чоловіком Фелісієном Верну, маленькою бестією, злою, як секретна хвороба.

— Гей, приятелю! У тебе сьогодні прем'єра! — сказав Фіно, підходячи до Люсто разом з Верну. — Я використав твою льожу.

— Ти продав її Бролярові?

— Так щож? Ти десь знайдеш собі місце. Чого тобі треба від Дорія? Ага, я хотів тобі сказати. Ми умовились висунути Поль-де-Кока. Дорія взяв двісті примірників його роману, а Віктор Дюканж

відмовився дати йому свій. Дорія хоче, каже він, створити нового автора в тому самому дусі. Ти вихвалиш Поль-де-Кока вище від Дюканжа!

— Але я маю спільну з Дюканжем песу в театрі „Геете”, — сказав Люсто.

— Гаразд, ти скажеш йому, що статтю написав я, написав дуже гостро, а ти її змякшив. Він тобі ще й подякує.

— Чи не міг би ти мені дисконтувати цей векселик на сто франків у касієра Дорія? — звернувся Етієн до Фіно. — Ти знаєш, ми сьогодні вечеряємо на новосіллі у Фльоріні.

— А! Так, так. Ти-ж нас гостиш сьогодні, — сказав Фіно, так ніби мимохіть пригадав це. — Слухайте но, Габюссон, дайте десять франків за мене цьому панові. Давай вексель, приятелю!

Люсто взяв у касієра перо й розписався, а касієр тимчасом відрахував йому гроші. Люсієн дивився й слухав якнайуважніше і не пропустив ні звуку з цієї розмови.

— Це ще не все, мій любий, — сказав Етієн, — я не дякую тобі, бо ми звязані дружбою на життя і на смерть. Я мушу познайомити цього пана з Дорією, а ти мусиш вплинути на нього, щоб він нас прийняв і вислухав.

— А в чому річ? — спитав Фіно.

— Збірка поезій, — відповів Люсієн.

— А-а! — знизнув плечима Фіно.

— Ви, пане, — сказав Верну, дивлячись на Люсієна, — мабуть ще не досвідчені у видавни-

чих справах, інакше ви кинули б свій рукопис у найтемніший куток своєї кімнати.

У ту хвилину ввійшов гарний молодець, Еміль Бльонде, що виступив з дуже цікавими статтями в „Журналь де Деба”; він стиснув руки Фіно і Люсто злегка вклонився Верну.

— Прийди вечеряти з нами опівночі до Фльоріни, — сказав йому Люсто.

— Прийду — відповів. — А хто там ще буде?

— О, — сказав Люсто, — Фльоріна, аптикар Матіфа, дю Брюель, той автор, що дав Фльоріні ролю для її дебюту, один дядя Кардо, і його зять Камюзо, потім Фіно...

— А чи вміє твій аптикар улаштувати пристойну вечерю?

— Не почаствує-ж він нас порошками! — сказав Люсієн.

— Дотепна заввага! — сказав поважно Бльонде, глянувши на Люсієна. — Цей пан теж вечеряти-ме з нами, Люсто?

— Так.

— Отже посміємось!

Люсієн почервонів по вуха.

— Ти довго там поратимешся, Дорія? — сказав Бльонде, стукнувши у вікно над конторкою Дорія.

— Друже, я до твоїх послуг!

— Добре, — сказав Люсто свому протегованому. — Цей молодий чоловік, хіба трохи старший від нас, працює в „Деба”. Він один з князів критики, його бояться. Дорія підмастить його, і ми

тоді зможемо в'яснити нашу справу з цим пашею друку. А то ми не діждалися б черги і до одинацятої години. Число відвідувачів зростає що хвилини.

Люсіен і Люсто підійшли до Бльонде, Фіно й Верну утворили групу в кінці крамниці.

— Що він там робить? — спитавсь Бльонде Габюссона, старшого прикажчика, що встав і привітався.

— Він купує тижневик, хоче його піднести й протиставити впливові „Міневри”, що надто вже служить Еймері і „Консерваторові”, романтичному до сліпоти.

— Чи він добре платитиме?

— Як завжди... аж занадто добре!

В ту хвилину ввійшов молодий чоловік, який щойно випустив розкішний роман, що мав великий успіх, зразу розійшовся і тепер друкувався другим виданням у Дорія. Незвичайно химерний зверхній вигляд цього письменника, ознака артистичної вдачі, дуже вразила Люсіена.

— Це Натан, — шепнув Люсто провінціальному поетові.

Натан, не зважаючи на гордий вираз свого обличчя, тоді ще зовсім молодого, скинув капелюх перед журналістами і майже принижено спинився перед Бльонде, якого знав лише з виду. Бльонде й Фіно капелюхів не скинули.

— Я дуже радий, пане, з такого випадку, що дає мені нагоду...

— Він такий схвильований, що говорить плеоназмами, — сказав Фелісієн до Люсто.

— ...висловити вам мою подяку за прихильну статтю, що ви були ласкаві написати в „Журналь де Деба”. Я вам зобовязаний половиною успіху моєї книжки.

— Ні, мій любий, — сказав Бльонде тоном, в якому під добродушністю ховався відтінок проєкційности. — У вас є талант, нехай мене чорт візьме! я радий з вами познайомитись.

— Ваша стаття вже надрукована, тому ніхто не подумає, що я підлещуюсь до влади; ми тепер можемо свobodно розмовляти. Чи не зробите ви мені чести й приемности завтра зі мною пообідати? Буде й Фіно; Люсто, старий друже, і ти не відмовишся, я сподіваюсь, — додав Натан, стискаючи руку Етієнові. — О, пане, ви на прекрасному шляху, — знову звернувся він до Бльонде. — Вам мабуть платять шалені гроші?

— Сто франків шпальта, — відповів Бльонде. — Це не висока ціна, коли треба читати стільки книжок. Треба прочитати сотню, щоб знайти таку, як ваша, що нею варто поцікавитись. Ваш твір дав мені велику приемність, слово чести.

— І тисячу п'ятсот франків, — сказав Люсто Люсієнові.

— Але ви пишете й політичні статті? — спитав Натан.

— Так, іноді доводиться, — відповів Бльонде.

Люсієн, що почував себе тут ембріоном, був захоплений романом Натана, поважав його авто-

ра, як бога, і його вразила така приниженість письменника перед критиком, чиє ім'я і значіння були йому ще невідомі.

„Невже і я так буду поводитись? Невже треба втратити самопошану? — подумав він. — Надінь капелюх, Натане, ти-ж написав прегарну книжку, а критик лише невеличку статтю!”

Кров закипіла в його жилах від таких думок. Він помічав що-хвилини боязких юнаків, злидених авторів, що хотіли поговорити з Дорія, але, побачивши натовп у книгарні, тратили надію на розмову з ним і казали, виходячи: „Я прийду іншим разом!” Два чи три відомі політики говорили тут про скликання парламенту та інші політичні справи. З кожною фразою Дорія зростав у очах Люсієна: він бачив, що в його крамниці зосереджуються політика і письменство. З поведінки широко відомого поета, що продавав свою музу журналістові, принижуючи мистецтво таксамо, як ганьбили, принижували й продавали жінку в цих галеріях, — провінціяльний поет придбав страшну науку. Гроші — ось у чому була вся таємниця. Люсієн почував себе самотнім, невідомим, звязаним з успіхом і достатком лише тонкою ниткою досить сумної дружби. Він винуватив своїх ніжних, справжніх друзів із братства за те, що вони, маючи йому світ фальшивими барвами, перешкодили йому кинутись у цю боротьбу з пером у руці.

„Я був би вже таким як Бльонде!” — думав він.

Серед крамниці він бачив на деревляних педесталях пофарбовані під мрамур погруддя Байрона, Гете, і поруч них... Каналіса. Мимоволі Люсіен почував, як меншає його власна вартість, і втрачав самовпевненість. Він передбачав, який вплив матиме Дорія на його долю, і нетерпляче чекав його появи.

ХІІІ

ЧЕТВЕРТИЙ ЗРАЗОК КНИГАРЯ

Ну от, діти мої — сказав невисокий огрядний чоловік з обличчям, що нагадувало обличчя римського проконсуля (правда, його трохи змякшував добродушний вигляд, який міг обманути поверхових людей) — я став власником тижневика із двома тисячами передплатників.

— Ти маєш гумор! бо уряд податковий стверджує, що їх лише сімсот, та й то добре! — сказав Бльонде.

— Слово чести є їх тисяча двісті. Я сказав дві тисячі — додав він пошепки — бо тут є торговці папером і друкарі. Я гадав, що в тебе більше такту, мій любий — сказав він знову в голос.

— А спільників приймаєш? — спитав Фіно.

— Як яких — відповів Дорія. — Хочеш третину за сорок тисяч франків?

— Гаразд, якщо ти візьмеш на співробітників Еміля Бльонде, Кльода Вініона, Скріба, Теодора Леклерка, Фелісієна Верну, Жей, Жуї, Люсто...

— А чому не Люсіена де Рюбанпре? — відважно сказав провінціяльний поет, перебиваючи Фінотові.

— ...і Натана — закінчив Фіно.

— А чому не першого-ліпшого з вулиці? — сказав книгар, насуплюючи брови й обертаючись до автора „Стокроток”. — З ким маю честь? — спитав він, нахабно оглядаючи Люсіена.

— Хвилинку, Дорія — сказав Люсто. — Це я привів до вас цього пана. Поки Фіно обміркує його пропозицію, вислухайте мене.

Люсіен облився потом, у нього змокріла сорочка, коли він побачив холодний і невдоволені вираз цього грізного падишаха-видавця, що казав до Фіно „ти”, хоч той звертався до нього на „ви”, який називав небезпечного Бльонде „мій любий”, а Натанові по-королівському простяг руку.

— Ще новий інтерес, мій любий? — скрикнув Дорія.—Ти-ж сам знаєш, що в мене тисяча сто рукописів! Так, так, панове — кричав він — спитайте Габюссона. Мені запропоновано тисячу сто рукописів! Незабаром я буду мусіти створити управу для складу з рукописами, і бюро для їх читання і оцінки, щоб там робили засідання і платили членам „презенційну марку“, ще й буде потрібний неодмінний секретар, що робитиме мені звіти. Це буде філія Академії Наук, і ці академики деревляних галерій будуть діставати кращу плату ніж в самій Академії.

— Це ідея — сказав Бльонде.

— Дуже погана — відповів Дорія. — Моя справа не в тому, щоб розбирати елюкубрації тих із вас, що пнуться у письменники тому, що не вміє ні один з них бути ні капіталістом, ні шевцем, ні капралем, ні слугою, ні адміністратором, ні воротарем. Сюди вільно входить лише тим, хто вже здобув імя. Стань славний, а тоді вже тут знайдеш потоки золота. Ось трое з тих, що я їх за два роки зробив великими людьми, виявили себе невячними. Натан уже співає шість тисяч франків за друге видання своєї книжки, а вона коштувала мене три тисячі за самі статті про неї і прибутку не дала й тисячі франків. Бльонде взяв за дві статті тисячу франків та обід з ним коштував п'ятсот франків...

— Алеж, пане, коли б усі видавці міркували так, як ви тепер, то як можна було б видати перший твір? — спитав Люсіен. У його очах Бльонде страшенно впав, коли він почув суму, за яку Дорія здобув статті в „Деба”.

— Це не моя справа — відповів Дорія, дивлячись убийчим поглядом на красуня Люсіена, який споглядав на нього запобіжливо. — Мене зовсім не цікавить забава, як видрукувати книжку, ризкуючи двома тисячами франків, щоб заробити на ній теж дві тисячі. Я роблю на літературі великі спекуляції: друкую сорок томів по десять тисяч примірників, як це роблять Панкук і Бодуен. Мої впливи і оплачувані мною статті підносять справу до сто тисяч талярів, а не якийсь томик на дві тисячі франків. Коли я плачу за рукопис сто тисяч фран-

ків, то плачу дешевше, ніж коли невідомий автор просить у мене за свій шістсот франків. Якщо я не зовсім меценат то всеж я маю право на вдячність письменників: я підняв уже майже вдвоє ціну на рукописи. Ці пояснення я даю вам лише тому, що ви — друг Люсто, мій любий — додав Дорія, ударивши Люсіена з обурливою фаміліярністю по плечі. — Якби я розмовляв з усіма авторами, які приходять до мене з своїми творами, то мусів би зачинити свою крамничку, бо тоді б увесь мій час минав на приємних, але надто дорогих розмовах.

Розкішний одяг цього жахливого Дорія potwierджував бідному провінціальному поетові всю жорстоку льогіку його слів.

— Що ж це, зрештою, за річ? — спитав Дорія в' Люсто.

— Збірка чудових поезій.

Почувши це слово, Дорія повернувся до Габюссона рухом, гідним Тальми*):

— Габюссоне, друже мій, якби від тепер хтось заходив сюди з рукописами... Чуєте, гей ви! — сказав він ще до трьох прикажчиків, що повиходили зпоза стирт книжок почувши гучний голос свого господаря, який тимчасом любувався своєю гарною рукою і блискучими нігтями. — Якщо хтось принесе рукопис, питайте його зразу: проза чи вірші. Коли вірші, негайно викидайте його. Вірші зїдають папір найгірше!

*) Славний актор, улюбленець Наполеона.

— Браво! Добре сказано, Дорія! — закричали журналісти.

— Справді — скрикнув Дорія, ходячи великими кроками по книгарні з Люсієновим рукописом у руці. — Ви не уявляєте собі, панове, до якого величезного лиха довели успіхи лорда Байрона, Лямартіна, Віктора Гюго, Казіміра Делявіня й Беранже. Їхня слава заступила нам варварську навалу. Я певен, що тепер у мене у видавництві лежить не менше, як тисяча томів віршів, що починаються з середини якоїсь історії, не маючи ні голови, ні хвоста — всі на зразок „Корсара” і „Ляри“*). Бажаючи бути оригінальними, всякі молодці виписують абсолютно незрозумілі строфи, описові поеми, які молода школа вважає новиною, знову завертаючи до Деліля. За останні два роки поетів розплодилось як хрущів. Я витратив на них двадцять тисяч минулого року. Спитайте Габюссона! Може на світі й є безсмертні поети, я знаю між ними таких рожевих і свіжих, що ще й раз не голились — звернувся він до Люсієна — але в мому видавництві, молодий приятелю, є лише чотири поети: Беранже, Казімір Делявінь, Лямартін і Віктор Гюго, бо Каналіс... це поет, створений критичними статтями.

Люсієн почував, що йому бракує сміливости випростуватись і триматися гордо перед усіма тими впливовими людьми, що весело сміялись. Він зрозумів, що погубить себе, коли здасться їм сміш-

*) Поеми Байрона.

ним; але його аж свербіла рука схопити за горло цього книгаря, порушити образливу гармонію його краватки, порвати золотий ланцюжок, що блищав на його грудях, викинути геть його годинник і розшарпати його самого. Його вражене самолюбство відчинило двері помсті і він запряг смертельну ненависть до книгаря, до якого приязно всміхався.

— Поезія, як сонце, що дає життя вічним лісам, а разом з тим і комарам та мухам — сказав Бльонде. — Нема чесноти без діравої підшивки. Література родить книгарів...

— І журналістів — сказав Люсто.

Дорія зареготався.

— А це знову що таке? — спитав він, показуючи на рукопис.

— Збірка сонетів, яка притьмарить Петрарку — відповів Люсто.

— Що ти хочеш цим сказати? — спитав Дорія.

— Те, що сказав — відповів Люсто, побачивши посмішку в усіх присутніх.

— Гаразд, я прочитаю їх — сказав Дорія з королівським рухом, який мав показати усю широчінь його ласки. — Якщо твої сонети на рівні девятнадцятого століття, то я зроблю з тебе, хлопче, великого поета!

— Якщо він такий розумний, як гарний, ви не дуже рискуєте — сказав один з найбільших парламентських промовців, що розмовляв тут із редактором „Мінерви”.

— Генерале — сказав Дорія, — слава це дванацять тисяч за статті і тисяча талярів за обіди, спитайте в автора „Самотника”. Якщо пан Бенжамен Констан схоче написати статтю про цього молодого поета, я зразу складу з ним договір.

При слові „генерал” і прізвищі славетного Бенжамена Констана книгарня в очах Люсіена виросла до розмірів Олімпу.

— Люсто, я маю тобі дещо сказати — сказав Фіно — але ми побачимось у театрі. Добре, я приймаю вашу пропозицію, але на певних умовах. Ходімо до вашого кабінету.

— Ходімо, мій голубе, — сказав Дорія, пропускаючи Фінота вперед і показуючи решті десяти особам, які чекали на нього, що він не може їх прийняти. Він уже пішов, коли Люсіен нетерпляче спитав його:

— Ви залишаєте в себе мій рукопис, а коли я дістану відповідь?

— Зайди, мій поетику, за дні три-чотири, ми побачимо.

XIV

КУЛІСИ

— Ах, що за книгарня! — скрикнув Люсіен, сівши поруч Люсто на кабріолет.

— У „Драматичну Панораму”, мерщій, трицять су за поспіх! — крикнув Люсто візникові. — Дорія проноза, він продає книжок на півтора міліона франків на рік, це ніби міністр літератури —

відповів Люсто, якому захоплення Люсієна лестило і який поводився з ним як його вчитель. — Він не менш зажерливий, як Барбе, але в ширших розмірах. Дорія має свої примхи; він щедрий, але чванькуватий, а щодо розуму, то він складається у нього з усього, що він чує довкола себе. Його крамницю варт відвідувати. Там можна поговорити з найвидатнішими людьми нашого часу. Там, мій любий, молодець за годину може навчитись більше, ніж марніючи над книжками десять років. Там ведуть дискусії про критичні статті, там виринають сюжети нових творів, там можна заприятелювати з славетними та впливовими людьми, яких можна використати. Тепер, щоб чогось досягти, треба мати знайомства. Сам бачиш — усе залежить від випадку. Найбільш небезпечно — бути розумним самсму, сидячи у своєму кутку.

— Але який нахаба! — сказав Люсієн.

— Е! Ми всі глузуємо з Дорія — відповів Етієн. — Якщо хто його потребує то він стає йому на живіт чоботом. Але він потребує „Журналь де Деба” і Еміль Бльонде крутить ним, як дзигною. О, якщо ти ввійдеш в літературу, ще й не таких побачиш! А не казав я тобі?

— Так, ти мав рацію! — відповів Люсієн. — Я дуже перемучився в цій книгарні, багато більше, ніж сподівався відповідно до твоєї програми.

— А навіщо мучитись? Тема, що сушила наш мозок темними ночами, всі наші пориви в царину думки, наша будівля, зведена ціною нашої крові, все, в що ми вкладаємо ціле життя, стає для ви-

давця питанням доходу або втрати. Чи книгар зможе книжку продати чи ні — ось і вся проблема. Книжка для них — капітал, яким треба рискнути. Чим книжка краща, тим важче її продати. Всяка видатна людина підноситься над масою своїм розумом чи талантом і успіх її твору просто пропорціональний до часу, необхідного для оцінки цього твору. Ніюдин видавець не хоче чекати. Сьогоднішня книжка мусить бути продана завтра. За цією системою книгарі відмовляються видавати солідні, змістовні книги, які потребують високої і повільної оцінки.

— Д'Артез казав це! — скрикнув Люсіен.

— Ви знаєте д'Артеза? — спитав Люсто. — Я не знаю нічого гіршого за відлюдків, які думають, як цей хлопець, що притягнуть увесь світ до себе. Ці кандидати на посмертну славу фанатизують молоді уми вірою, яка лестить тій величній силі, що ми всі спочатку в собі почуваємо і перешкоджає їм рухатися в тому віці, коли рух можливий і корисний. Я стою за ситему Магомета: коли гора з його наказу не підійшла до нього, він скрикнув: „Якщо ти не йдеш до мене, то я піду до тебе!”

Цей гострий дотеп, міг примусити Люсіена завагатись у виборі між системою покірної вбогости, яку проповідувало братство, і войовничою доктриною Етіена. Тому ангулемський поет змовк і до бульвару Тампль не промовив ні слова.

„Драматична Панорама”, на місці якої стоїть тепер звичайний будинок, була чудовою театральною салею на бульварі Тампль проти вулиці Шар-

льо. В ній без успіху провалилось двох директорів, хоч тут дебютував Буффе, і акторка Фльоріна, яка п'ять-шість років пізніше стала славна. Театри так само як і люди мають свою долю. „Драматичній Панорамі” довелось змагатися з театрами „Амбігі”, „Геете”, „Порт-Сен-Мартен” і водевільними театрами. Вона не змогла витримати їхніх інтриг, своїх обмежених коштів і браку гарних пес. Однак дирекція „Панорами” поклала великі надії на нову песу, щось ніби комічну мелюдраму, написану молодим автором дю Брюелем, що працював у спілці з кількома знаменитостями, але говорив, що цю песу написав сам. Вона була написана для дебюту Фльоріни, у „Геете”, що вже рік грає дрібні ролі і звернула на себе увагу, але не могла добитись кращого ангажементу, тому „Панорама” переманила її до себе. Разом з нею дебютувала цього вечора й друга акторка, Коралі.

Коли друзі прибули в театр, Люсіен мав нагоду ще раз дивуватись могутності преси.

— Той пан зі мною — сказав Етіен при контролі, і всі контролери вклонились йому.

— Вам важко буде знайти собі місце, — сказав головний контролер. — Вільна лише директорська льожа.

Етіен і Люсіен утратили чимало часу блукаючи коридорами на переговори з білетерками.

— Ходімо за куліси, побалакаємо з директором, він візьме нас до своєї льожі. Доречі познайомлю тебе з Фльоріною, героїнею сьогоднішнього вечора.

На знак Люсто сторож при орхестрі ключиком відчинив непомітні двері, у грубій стіні. Люсіен пішов за приятелем і раптом попав з ясно освітленого коридору в чорну діру, якою майже по всіх театрах салю сполучують з кулісами.

Піднявшись кількома вогкими сходами, провінціяльний поет опинився за кулісами, де його чекало дивовижне видовище. Вузькі проходи, височінь театру, драбини з кінкетами, декорації — такі жахливі, коли дивитись на них зблизька — розмальовані актори, їхній сорокатиий, з грубої матерії пошитий одяг, шнури, що звисають униз, повішене ззаду тло, робітники у брудних куртках, пожежники, режисер, що походжає в капелюсі по сцені — вся ця маса речей — смішних і сумних, брудних і блискучих, — так мало нагадувала те, що бачив Люсіен із свого місця в театрі, що здивування його перейшло всі межі.

Кінчали грати прекрасну мьєлодраму „Бертрам”, запозичену з трагедії Матюрена, яку дуже високо ставили Нодіє, льорд Байрон і Вальтер Скот, але яка в Парижі не мала ніякого успіху.

— Якщо не хочеш попасти у пастку, ані стягнути собі на голову ліс, зруйнувати якусь палату і зачепитись за якусь хатину, держися мене за руку — сказав Етієн Люсієнові. — Чи Фльоріна ще в себе, моє золотко? — спитав він акторку, що чекала на свій вихід на сцену.

— Так, мій коханий. Спасибі тобі за те, що ти написав про мене! Це тим миліше з твого боку, що Фльоріна теж виступала.

— Уважай, не пропусти свого ефекту, дитинко — сказав їй Люсто. — Кидайся вперед, піднявши лапку, і витягни зі себе якслід: „Спинись, нещасний!” бо від цього залежить каса на дві тисячі франків.

Люсіен збентежився, коли побачив, що акторка змінилась і закричала так, що його жах узяв: „Спинись, нещасний!” Це була зовсім інша жінка.

— Ось як виглядає театр! — сказав Люсіен до Люсто.

— Для мистецтва він те саме, що книгарня в деревляних галеріях або газета для літератури — справжня кухня — відповів йому його новий друг.

Підійшов Натан.

— А ти тут чого? — спитав його Люсто.

— Яж пишу про маленькі театри в „Газеті”, чекаючи чогось кращого — відповів Натан.

— Ага, но то повечеряєш з нами сьогодні і напишеш кілька добрих слів про Фльоріну, я тобі віддячусь — сказав йому Люсто.

— До твоїх послуг — відповів Натан.

— Ти-ж знаєш, вона живе тепер на вулиці де Бонді.

— Що це за молодий красунь, якого ти привів з собою, любий Люсто? — спитала акторка, вертаючись із сцени за куліси.

— Ах, моя любя, це великий поет, що скоро буде славний. Зваживши, що ви вечеряєте сьогодні разом, Натане, то дозволь познайомити тебе з паном Люсіеном де Рюбанпре.

— У вас прекрасне прізвище — сказав Равль Люсієнові.

— Люсієне — це Равль Натан — сказав Етієн своєму новому другові.

— Два дні тому, пане, я читав вашу книжку і, далєбі, не міг собі уявити, щоб ви з вашою книжкою і вашою збіркою поезій могли так танцювати коло журналіста.

— Подивлюсь я на вас, коли зявиться ваша перша книжка — тонко посміхаючись відповів Натан.

— Дивіться! Крайні праві і ліберали стискають один одному руки! — скрикнув Верну, побачивши це тріо.

— Вранці я поділяю переконання своєї газети — сказав Натан — але ввечір думаю що хочу: вночі не тільки коти, але і всі журналісти сірі.

— Етієне — сказав Фелісієн до Люсто — зі мною прийшов Фіно й шукає тебе. Та ось і він!

— Ну, ніодного місця — сказав Фіно.

— Ви маєте постійне місце в наших серцях — сказала йому акторка з найприємнішою посмішкою.

— А-а, маленька Фльорвіль! Ти вже видужала від свого кохання? Казали, що тебе викрав якийсь російський князь.

— Хіба тепер жінок викрадають? — сказала Фльорвіль, та сама акторка, що кричала: „Спились, нещасний!“ — Ми провели півтора тижня в Сен-Манде, і мій князь відкупився відшкодуванням. Директор — казала сміючись Фльорвіль —

молить Бога, щоб таких князів було більше, бо відшкодування приносили б йому чистий дохід без витрат.

— А ти, дитинко? — сказав Фіно до гарненької селянки, що слухала всю цю розмову — де ти вкрала бриліанти, які носиш в ухах? Може ти обчистила якого індійського князя?

— Ні, тільки фабриканта пасти до черевиків, англійця, що вже поїхав. Не на кожну, як на Фльоріну та Коралі, припадають купці-мільонери, яким набридло родинне життя. Їм пощастило!

— Ти прогавиш свій вихід, Фльорвіль! — крикнув Люсто. — Паста твоєї товаришки вдарила тобі в голову.

— Якщо ти хочеш мати успіх, — сказав їй Натан, — то не кричи, як фурія: „він урятований”, а підійди до рампи й скажи грудним голосом: „він урятований”, як каже Паста в „Танкреді”: „O patria!” Ну йди вже — додав він, штовхаючи її вперед.

— Запізно вже, вона попсує весь ефект! — сказав Верну.

— Та що вона там зробила? Саля оплескує, мало не розірветься — сказав Люсто.

— Показала їм свої груди, впавши на коліна; це її козир — сказала акторка, вдова по фабриканті пасти.

— Директор дає нам свою льюжу, побачимося там — сказав Фіно Етієнові.

Люсто повів Люсієна за сценою через лабіринт куліс, коридорів і сходів на третій поверх

у маленьку кімнатку, куди за ним пішли Натан та Фелісієн Верну.

— Добридень, або добривечір, панове — сказала Фльоріна. — Пане — звернулась вона до товстого й кучого чоловічка, що сидів у кутку, — ці добродії — судді моєї долі; все моє майбутнє в їхніх руках; але я сподіваюсь, що завтра вранці вони всі лежатимуть у нас під столом, якщо пан Люсто нічого не забув.

— Як я міг забути? Ви матимете Бльонде з „Журналь де Деба” — сказав їй Етієн, — справжнього Бльонде, самого Бльонде, словом — Бльонде!

— Ах, любий Люсто, дай я поцілую тебе — сказала вона й кинулась йому на шию.

Матіфа, той товстий чоловічок, похмурнів, побачивши цей вияв ніжності.

Шіснацятилітня Фльоріна була худенька. Її краса, як і повний обіцянок пупянок, могла подобатись лише малярам, що воліють нарисити ніжні образи. В рисах цієї чарівної акторки відбилась властива їй ніжність, і вона нагадувала Гетевську Мініону. Матіфа, багатий фармацевт з вулиці Льомбард, гадав, що другорядна акторка з бульварного театру не буде його дуже дорого коштувати, але за одинацять місяців витратив на неї шістдесят тисяч франків. На Люсієна зробив незвичайне вражіння цей чесний і скромний купець, що сидів як бог Терм у кутку кімнатки на десять стіп розміру обклеєної гарними тапетами, з великим дзеркалом, канапою, двома кріслами, килимом, ва-

траном і повній шаф. Покоївка щойно одягла артистку за еспанку. Песа була з заплутаною інтригою; Фльоріна грала ролю графині.

— За пять років ця дівчина буде найкращою акторкою в Парижі — сказав Натан Фелісієнові.

— Дивіться ж, мої дорогі — сказала Фльоріна, обертаючись до трьох журналістів — потрудіться завтра для мене; я замовила карети на цілу ніч, бо пущу вас лише п'яними, як на м'ясниці. Матіфа дістав таке вино! О! вино, достойне самого Людовика XVIII, і запросив кухаря з пруського посольства.

— Ми сподіваємось чогось велитенського, дивлячись на пана Матіфа — сказав Натан.

— Та він же знає, що приймає найбільш небезпечних у Парижі людей — відповіла Фльоріна.

Матіфа неспокійно поглядав на Люсієна, бо надзвичайна краса юнака збуджувала в ньому заздрість.

— А цього пана я не знаю — сказала Фльоріна, помітивши Люсієна. — Хто це з вас привіз з Фльоренції Апольона Бельведерського?

— Панно Фльоріно — сказав Люсто — цей пан — поет із провінції, я забув його вам представити. Ви сьогодні така прекрасна, що забуваєш про форми чемности.

— Він багатий, що пише вірші? — спитала Фльоріна.

— Бідний, як Йов — відповів Люсієн.

— Це дуже для нас спокусливо — сказала акторка.

Раптом увійшов де Брюель, автор песи, маленький, жвавий юнак, подібний і на урядовця, і на землевласника, і на біржового маклера водночас.

— Фльоріно, серденько, чи добре ви знаєте ролю? Га? Уважайте, щоб чого не забули. А особливо дбайте про сцену в другому акті! Більше гостроти, витончености. Скажіть добре: „Я вас не люблю”, як ми умовились.

— Навіщо ви берете ролі, де є такі речення? — сказав Матіфа до Фльоріни.

Загальний сміх покрив цей дотеп фармацевта.

— А що вам з того, коли я кажу це не вам, нестелепо? О, своєю глупотою він приносить мені щастя, — додала вона, дивлячись на письменників: — Слово чести, я платила б йому за кожную дурницю, якби не боялась зруйнуватися.

— Так, але, говорячи це, ви дивитиметесь на мене, як на пробах, а мені страшно — відповів фармацевт.

— Добре, я дивитимусь на мого маленького Люсто, — сказала вона.

В коридорах задзвонив дзвінок.

— Вийдіть усі — сказала Фльоріна — дайте мені проглянути ролю і спробувати її зрозуміти.

Люсіен і Люсто вийшли останні. Люсто поцілував Фльоріну в плечі, і Люсіен почув, як вона сказала йому:

— Сьогодні неможливо. Ця стара худоба сказала своїй жінці, що виїжджає на прогульку.

— Правда, вона чарівна? — спитав Етіен Люсієна.

— Але, любий мій, цей Матіфа!... — скрикнув Люсієн.

— Е, дитя моє, ти нічого не розумієш з париського життя — відповів Люсто. — Є такі невблаганні закони, яким треба покоритися. Це зовсім таксамо, якби ти покохав заміжню жінку. Треба мати розум.

XV

КОРИСТЬ ІЗ ФАРМАЦЕВТІВ

Етієн з Люсієном зайшли до партерової льожі, де вже сидів директор театру й Фіно. Напроти їх, у такій самій льожі, сидів Матіфа зі своїм другом, шовкоторговцем Камюзом, що протегував акторку Коралі; з ним був його тесть, маленький дідусь. Ці три буржуї протирали скло у своїх льорнетах, поглядаючи на партер, що непокоїв їх своїм хвилюванням.

У льожках сиділа своерідна премієрова публіка: журналісти зі своїми приятельками, дами із своїми приятелями, кілька постійних театралів, ласих на перші вистави; дехто з великосвітських осіб, охочих до такого роду переживань. В першій льожі сидів з родиною головний директор, що влаштував дю Брюєля в якійсь фінансовій установі, де автор водевілів мав синекуру.

Люсієн увесь час після обіду не переставав дивуватись. Літературне життя, таке вбоге й нуж-

денне для нього за останні два місяці, таке жахливе в кімнаті Люсто, таке принижене й разом зухвале в деревляних галеріях, розгорнулось перед ним дивною пишнотою і в дивовижному вигляді. Ця мішанина високих і низьких почувань, компромісів із совістю, пориву й підлоти, зради й утіхи, величі й рабства — приголомшили його, як людину, що бачить щось нечуване.

— Ви гадаєте, що песа робитиме вам касу? — спитав Фіно директора.

— Ця песа — комедія з інтригою. Дю Брюель хотів дати в ній щось з Бомарше. Але публіка з бульварів не любить таких пес. Вона хоче хвилюватись і страждати. Тут дотепу не вміють цінити. Сьогодні ввечір усе залежить від Фльоріни й Коралі. Обидві вони дуже гарні та граціозні, в обох спіднички коротенькі, і танцюють вони еспанський танець. Вони можуть захопити публіку. Ця вистава — азартна гра. Якщо в разі успіху газети дадуть мені дотепні статті, я зароблю сто тисяч таларів.

— А! Розумію: це, хочете сказати, тільки песа з літературними прикметами — сказав Фіно.

— Три сусідні театри найняли клякерів, що мають почати свистати. Але я вжив заходів, щоб обезсилити цей підступ. Я заплатив від себе цим клякерам, і вони свистітимуть невдатно. Та є тут два купці, які щоб забезпечити тріумф Фльоріни й Коралі, взяли по сто квитків, пороздавали їх своїм знайомим — таким, що готові викинути клякерів геть. Клякери, одержавши двічі плату, не

опиратимуться, а публиці такі історії завжди по-
добаються.

— Двісті квитків! Які дорогоцінні люди! —
скрикнув Фіно.

— О, якби я мав ще дві такі гарненькі ак-
торки з такими опікунами, як Фльоріна і Коралі,
я вже викрутився би.

Люсієн уже дві години чув, що все зводиться
до грошей. В театрі, у книгарні, у видавництві і в
редакції газети мови не було про мистецтво
й славу. Удари великої залізної штаби, що карбує
гроші розбивали йому голову й серце. Сльози на-
бігли йому на очі.

— Що з тобою? — спитав його Етієн.

— Я бачу поезію в багні — відповів він.

— Е, любий мій, ти ще маєш ілюзії!

— Та невже треба плазувати й терпіти всіх
цих Матіфа й Камюзю, таксамо як акторки тер-
плять журналістів, а ми видавців?...

— Голубе мій — сказав пошепки Етієн, по-
казуючи на Фіно — ти бачиш цього телепня, без
розуму й хисту, але безмежно зажерливого, який
хоче всякою ціною розбагатіти. Він дуже меткий
у справах. Чи ти помітив, як він хитро стягнув із
мене сорок відсотків за вексель у Дорія в крамни-
ці, вдаючи при тому, що робить мені велику лас-
ку? Він має листи від кількох геніяльних людей,
що ще тільки починають кар'єру, в яких вони ста-
ють перед ним навколішки для сотні франків!

Огида стиснула Люсієнові серце.

— Краще вмерти! — сказав він.

— Краще жити, — відповів Етієн.

Коли завіса пішла вверх, директор пішов за куліси дати розпорядження.

— Друже — сказав тоді Фіно Етієнові. — Дорія дав мені слово, що я одержую третину тижневіка на власність. Я погодився дати трицять тисяч готівкою з умовою, що буду головним редактором і директором газети. Це надзвичайно добрий інтерес. Бльонде сказав мені, що підготовляють закон, який обмежить пресу; зможуть існувати тільки ті газети, що вже засновані. За півроку треба буде мати мільон, щоб почати видавати нову газету. Тому я згодився, маючи тільки десять тисяч франків. Слухай далі. Якщо ти зможеш примусити Матіфа купити половину моєї частини, тобто одну шосту цілого за трицять тисяч франків, я тобі віддаю редагування моєї газети й платитиму двісті п'ятдесят франків місячно. Ти будеш моїм заступником. Я хочу таки сам проводити редакцією, зберегти в газеті всі свої інтереси, але так, ніби я там ні при чому. За всі статті ти дістанеш пять франків за шпальту, отже ти зможеш мати чистого прибутку п'ятнацять франків на день, оплачуючи шпальту лише трьома франками й використовуючи безплатних співробітників. От тобі ще чотиріста п'ятдесят франків на місяць. Але я лишаю собі право нападати на людей чи на справи або боронити їх у своїй газеті, але й тобі так само даю право задовольнити твої симпатії і антипатії, якщо вони не шкодитимуть моїй політиці. Може я стану прихильником міністерської партії

або ультрамонархістичної, я ще не знаю. Але я хочу покищо зберегти гарні взаємини з лібералами. Кажу тобі все відверто, бо ти добрий хлопець. Можливо, я передам тобі звіти з парламенту в тій газеті; навряд чи я зможу тепер залишити їх за собою. Отже, використай Фльоріну на це маленьке факторство і накажи їй натиснути якнайшвидше на фармацевта; я маю лише сорок вісім годин часу і мушу або відмовитись або вложити гроші. За рік тижневик коштуватиме двісті тисяч франків, коли королівський двір схоче справді, як кажуть, викупити всі газети.

— Тобі щастить! — скрикнув Люсто.

— Якби ти пережив такі злиденні тяжкі часи, яких я зазнав, то ти не сказав би цього. Та й тепер у мене одне невиправне лихо: я син шапкаря, який ще й досі продає шапки на вулиці Кок. Тільки революція єдина може дати мені змогу досягти мети. А зваживши, що соціального перевороту нема, я мушу мати міліони. Не знаю, чи з двох цих речей революція не легша. Якби в мене було прізвище твого друга, у мене був би легкий шлях. Тихо, ось директор!

— Прощай — сказав Фіно, підводячись. — Я їду в Оперу, завтра може буду мати поєдинок, бо пишу й підписую буквою „Ф” убивчу статтю про двох танечниць, що приятелюють з генералами. Але я нападаю на Оперу смертельно.

— Недурно цей добродій зветься Фіно¹⁾ — сказав Люсієн.

*) Фіно (finot) — хитрун.

— О-о! То такий шибеник, що пробе собі куди хочете дорогу — відповів Етієн, зовсім не турбуючись, що його почує той хитрун, зачинаючи за собою двері льожі.

— Оцей? — сказав директор. — Він буде мільонером, усіма глибоко шанований, а може матиме й друзів...

— О, Боже! — сказав Люсієн. — Який балаган! і невже ти втягнеш у таку ганебну операцію цю чарівну дівчину? — спитав він, показуючи на Фльоріну, що споглядала на них із сцени.

— І вона все зробить. Ти не знаєш привязання і хитрощів цих милих створінь — відповів Люсто.

— Вони спокутують усі свої хиби, змивають усі свої гріхи своїм безмежним коханням, коли справді кохають — говорив далі директор. — Любов акторки тим гарніша, що становить глибокий контраст з усім її оточенням.

— Це те саме, що знайти в болоті бриліант, гідний прикрасити найпишнішу корону — додав Люсто.

— Одначе — сказав директор — Коралі якась розсіяна. Наш молодий друг здобув її, сам того не відаючи, що зіпсує всі її ефектовні сцени. Вона вже не знає своїх реплік, двічі не почула суфлера. Пане, прошу вас, сядьте у кутку — сказав він Люсієнові. — Якщо Коралі у вас закохалась, я скажу їй, що ви вже пішли з театру.

— Е, ні! — скрикнув Люсто. — Скажіть їй, що цей пан буде з нами вечеряти, що вона з ним

зробить, що схоче, і тоді вона гратиме наче славно на Марс.

Директор вийшов.

— Друже — сказав Люсіен Етієнові. — Невже у тебе стане совісти примусити панну Фльоріну, щоб вона просила в аптикаря трицять тисяч франків за половину тої речі, яку Фіно купує цілу за такі самі гроші!

Люсто не дав Люсієнові навіть закінчити своєї завваги.

— Та звідки ти взявся, дитино моя? Цей фармацевтник не людина, а скриня з грішми, яка винагороджує любов.

— Але твоя совість?

— Совість, мій любий, це палиця, яку кожний бере, щоб бити нею другого, ніколи не вживаючи її для себе. Скажи, будь ласка, на кого ти сердишся? Доля творить для тебе за один день чудо, на яке я чекав цілі два роки, а ти бавишся дискусіями про засоби. Як! Ти видаєшся мені розумним хлопцем, здатним досягти в думках цілковитої незалежності, яку мусять мати всі духові авантюристи у середовищі, подібному до нашого, а ти копирсаєшся у гризотах, мов та черниця, яка обвинувачує себе в тому, що зїла яйце пожадливо? Якщо Фльоріні усе вдасться, тоді я стану головним редактором, одержуватиму певних двісті п'ятдесят франків, візьму собі більші театри, залишу для Верну водевільні, а ти поставиш ногу у стремено і візьмеш замість мене буль-

варні театри. Ти матимеш три франки від шпальти, писатимеш одну щодня, тобто на місяць заробиш дев'яносто франків; шістьдесят заробиш за книжки, які продаватимеш Барбетові, ти можеш роздобути у своїх театрах по десять квитків, і продаватимеш їх театральному Барбетові, з яким я тебе зведу. Отже, уже двісті франків на місяць. Ти зможеш, якщо будеш корисний для Фіно, містити за сто франків статтю в його тижневику, і як виявиш великий талант; бо там треба підписуватись власним імям і не можна верзти, що хочеш, як у маленькій газетці. От тобі сто талярів на місяць. Мій любий, є дуже талановиті люди, як д'Артез, що обідають щодня у Флікото і чекають десять років, поки зароблять сто талярів. Своїм пером ти здобудеш собі чотири тисячі франків на рік, не рахуючи прибутків з видавництва, якщо і для нього писатимеш... А якийнебудь супрефект має тисячу талярів платні і мусить сторчати як кіл у плоті у своїй окрузі. Я не кажу вже про втіху безплатно ходити до театрів, бо ця втіха скоро переміниться у втому, але тобі вільно буде входити за куліси чотирьох театрів. Будь строгий і дотепний місяць або два, і ти не зможеш обігнатись від запрошень і вечірок з акторками. В п'ятій годині в Люксембурському саді ти ще не знаєш, де тобі прихилити голову, а тепер ти напередодні того, що станеш однією з сотні привілеєних осіб, які накидають свої погляди цілій Франції. Якщо Дорія відмо-

висься друкувати твої „Стокротки“ і нічого тобі за них не дасть, ти зможеш зробити так, що він, принижений і покірний, сам прийде до тебе купувати їх за дві тисячі франків. Напиши талановито в трьох різних газетах три статті, що загрожуватимуть спекуляціям Дорія або будуть убийчими для книжки, на якій він сподівався заробити, і ти побачиш, що він вилізе на твою мансарду й причепиться до тебе, як репях. Нарешті, щодо твоєї повісти: досі видавці більш чи менш ввічливо викидали тебе за двері, а тоді вони з черги стануть коло твоїх дверей, і рукопис, за який Догеро давав тобі чотириста франків, зразу підскочить до чотирьох тисяч франків. Ось які переваги має журналістика. Тимто ми суворо боронимо входу до газет новим особам: треба не тільки мати величезний талант, але й щасливу долю. А ти присікуєшся до свого щастя! Фіно буде послом, власником великої газети; а ми, ми будемо тим, чим хотіли бути: перами Франції або увязненими у тюрмі Сент-Пеляжі за борги.

— А Фіно продасть свою газету міністрам, що заплатять йому найбільшу суму, таксамо як продає свої похвали Бастієн і ганьбить панну Віржині, доводячи, що капелюхи першої багато кращі за ті, які газета ще вчора хвалила! — скрикнув Люсієн, пригадуючи сцену в редакції, свідком якої він був.

— Дурень ти, мій любий, і більше нічого — сухим тоном відповів Люсто. — Фіно три роки тому ходив у латаних чоботях, обідав за вісім-

нацять су, шкрябав цілі проспекти за десять франків, і як одяг тримався на його тілі, це було не менше незбагнене чудо, як непорочне зачаття. Тепер Фіно має власну газету, оцінену в сто тисяч франків. Ти перший, якщо Фіно погодиться заплатити собі пятьдесят франків за дві сторінки, охоче даш йому три статті безплатно. Коли ти будеш в анальогічному становищі, тоді зможеш судити Фіно: судити можна лише рівних собі. Адже тебе чекає розкішне майбутнє, якщо сліпо коритимешся цьому огидному становищу й нападатимеш, коли Фіно тобі скаже: „нападай!”, і хвалитимеш, коли він скаже: „хвали!”

— Так ти гадаєш, що Фльоріна зуміє намовити фармацевтика на це діло? — спитав засліплений Люсіен.

— Я певний. Ось антракт. Піду скажу їй два слова з цього приводу. Це закінчиться сьогодні вночі. Якщо я виложу Фльоріні усе на лопаті, тоді вона матиме два розуми — мій і свій.

— А цей чесний купець сидить, роззявивши рота і любується Фльоріною, навіть не догадується, що з нього мають витягти трицять тисяч франків!

— Ще одна дурниця! Хіба в нього щось крадуть? — скрикнув Люсто. — Якщо міністерство купить газету, то за пів року аптикар матиме пятьдесят тисяч за свої трицять. Але він зовсім не матиме на увазі інтереси газети, тільки інтереси Фльоріни. Коли буде відомо, що Матіфа й Ка-

мюзю (бо вони поділять справу між собою) стали власниками газети, в усіх газетах з'являться прихильні до Фльоріни й Коралі статті. Фльоріна стане знаменитою акторкою, дістане ангажемент до іншого, кращого театру, а Матіфа крім того заощадить тисячі франків місячно на обіди й подарунки журналістам. Ти не розумієшся ні на людях, ні на інтересах.

— Бідний — сказав Люсієн, — а він уже мріє про приємну ніч!

— А його різатимуть двома тисячами ріжних доказів, аж поки він не покаже Фльоріні посвідки на шосту частину газети Фіно! А я післязавтра буду головним редактором і матиму тисячу франків на місяць. От і кінець моїм злидням! — скрикнув коханець Фльоріни.

Люсто вийшов, покинувши Люсієна приголомшеного безоднею думок про те, як виглядає дійсний світ. Побачивши в деревляних галеріях пружини видавничої справи і кухню слави, побувавши за театральними кулісами, поет побачив тепер дно людської совісти, рух коліс париського життя, механізм кожної речі. Любуючись Фльоріною на сцені, він позаздрив щастя Стефанові Люсто. Він уже забув на хвилину про Матіфа. Сидів отак якийсь незмірний час, може п'ять хвилин. Це була ціла вічність. Його душу охоплювали жагучі думки. Дві спокуси йшли в ньому паралельними лініями, як два потоки, що прагнуть злитись підчас повені. Вони пожирали поета, що

сперся ліктем на червону шовкову балюстраду в кутку льожі, звівши руку і втопивши очі в завісу. Це життя, повне блискавок і хмар, тим легше могло його причарувати, що воно фаерверком сьайнуло перед ним після глухої ночі його працюовитого, одноманітного, похмурого життя.

XVI

АРТИСТКА КОРАЛІ

Раптом промінь кохання з чийогось ока упав у неуважні очі Люсієна крізь дірочку в завісі. Поет, збудившись із свого отупіння, пізнав Коралі, що палила його поглядом. Він схилив голову й глянув на Камюзо, що в ту саму хвилину заходив у льожу напроти. Камюзо, гладкий шовкаторговець - гуртовник, член Торговельної Палати, батько чотирьох дітей, вдруге одружений, мав дев'яност тисяч ренти, але мав уже п'яност шість років і сиве волосся, як срібна шапка. Виглядав на такого, що хоче використати останні свої роки, розважитись добре і не хоче покинути цей світ, заки не вирівняє з життям рахунку за свої тисяча та одну прикрощі купця. Його чоло кольору свіжого масла й чернечі щоки, здавалось, були не досить широкі, щоб помістити весь його величезний захват. Камюзо був тут без дружини і чув як шалено оплескують його Коралі. Вона була втіленням усього себелюбства того багатого буржуя, що оточував її всією

пишнотою, як колишні вельможі. В ту хвилину він уважав, що половину її успіху створив він, тим більше, що заплатив за нього добрі гроші. Цю поведінку санкціонував своєю присутністю його тєсть, дідусь з напудрованим волоссям, з веселими очима, проте вельми поважний. В Люсієні знову прокинулась огида; він згадав чисте, надхненне кохання, яке довгий рік почував до пані Баржетон. І зразу любов поетів розгорнула свої білі крила — тисячі спогадів огорнули блакитними обрями великого ангулемця, який знову поринув у мрії.

Завіса піднялась. Коралі й Фльоріна були на сцені.

— Серденько, він думає про тебе стільки, що про турецького пашу — шепнула Фльоріна Коралі, поки вона відповідала свою репліку.

Люсієн не міг стриматись від сміху й глянув на Коралі. Ця жінка, одна з найгарніших і найчарівніших париських артисток, належала до жінок, які можуть чарувати чоловіків. Коралі була найкращим зразком жидівської красуні, з довгим овальним лицем, тону слонової кости, з червоними, як гранат, устами і тонким, як вінця чаші, підборіддям. Зпід її повік, опалених агатовими чоловічками, зпід її стрільчастих вій блискав томливий погляд, в якому спалахував іноді жар пустині. Над цими очима, обведеними оливкуватими колами, здіймались арками густі брови. На смуглому чолі, увінчаному двома пасмами чорного, як смо-

ла, волосся, на якому світло мінилося, як на ляку, почувалась глибина думки, так, що можна було повірити в її геній. Але як і багато інших акторок, Коралі не була інтелігентна, хоч дотепна за кулісами, ні освічена, хоч досвідчена в будуарних справах, — мала лише розум змислів і доброту жінок, що вміють кохати. Та й чи можна було думати про її духові глибини, коли вона сліпила очі круглими, рівними руками, тонкими пальцями, золотистими плечима, грудьми оспіваними в „Пісні пісень”, рухливою та гнучкою шиєю і напрочуд гарними ногами, взутими в червоний шовк! Ця краса суто східньої поезії ще сильніше виступала на тлі еспанського одягу, уживаного по театрах. Коралі була насолодою всієї салі, всі очі охоплювали її тонкий стан, і лоскотали її андалюзські стегна, що зарисовувалися під жагучими вихилясами її спідниці.

Була хвилина, коли Люсієн, побачивши, що ця дівчина грає тільки для нього, а про Камюзю думає не більше, як хлопчик у райку про шкуринку з яблука, поставив змислове кохання понад чисте, насолоду над бажання, і демон жаги почав нашіптувати йому страшні думки. „Я зовсім не знаю кохання, що родиться серед доброї їжі, вина і матеріяльних насолод — подумав він. — Досі я жив більше думкою, ніж учинками. Людина, що хоче все відтворити, мусить усе пізнати. Два місяці тому ці жінки видавалися мені богинями, яких охороняють неприступні дракони. І ось — одна з них, красою вища за Фльоріну, якої я позаздрив

Етієнові. Чому ж не скористувались її примхою?” Люсієн уже не думав про Камюзю. Висловивши Етієнові свою найглибшу огиду до ганебного погляду на жіноцтво, він сам попадав у ту саму яму, піддавався бажанню, захоплений езуїтизмом жаги.

— Коралі задурена у тобі — сказав йому Люсто, заходячи знову в льожу. — Твоя краса, гідна найкращих мармурів давньої Греції, робить нечуване вражіння за кулісами. Ти щасливий, мій любий. Коралі, щойно вісімнацятьлітка, за кілька днів зможе мати за свою красу шістдесят тисяч франків на рік. Досі вона зазнала тільки лиха і тепер шукає щастя. Вона вступила до театру з одчаю, бо зненавиділа де Марсе, свого першого господаря. Вона не любить Камюзю, але він для неї як батько, і вона терпить його і дозволяє себе любити. Вона відмовилась від блискучих пропозицій і держиться свого Камюзю, бо він її не мучить. Отже, ти її перша любов. О! її немов куля вразила в серце, коли вона побачила тебе, і Фльоріна пішла до неї в роздягальню її заспокоювати: вона плаче в розпуці від твоєї байдужости. Песа провалиться, Коралі забула свою ролю і — пропав ангажемент у театрі Жімназ, який приготовляв для неї Камюзю.

— Невжеж?! Бідна дівчина! — сказав Люсієн. Ці слова підлещували його порожнечу, і його серце наповнилось гордістю. — А я, мій любий, за один вечір зазнав більше пригод, як за вісімнацять перших років мого життя.

І Люсіен розповів про своє кохання до пані де Баржетон і ненависть до барона Шателе.

— Почекай! Газеті саме бракує якогось жертвенного козла; ми за них візьмемось! Цей барон красунь з часів Імперії — прибічник міністерства, я часто бачу його в опері. Чудово, це саме нам на руку. І твою велику даму бачу, як вона часто буває в льожі маркізи д'Епар. Фіно прислав мені записку, що газеті бракує матеріялу. Фіно пише статтю проти опери. Так от, напиши, друже, про цю песу, вислухай її добре, подумай над нею. А я піду до директора в кабінет і скомпоную три шпальти про твого барона і ту горду даму, що так знехтувала тобою — завтра вони потанцюють...

— Так ось як робиться газета! — сказав Люсіен.

— Завжди так — відповів Люсто. — Я працюю вже десять місяців, і завжди в восьмій годині ввечір бракує скрипту. Найбільший проект, який не здійсниться ніколи, це — мати матеріял на кілька чисел газети наперед. Вже десята, а ще нема ні рядка. Піду сказати Верну й Натанові, щоб для блискучого закінчення сьогоднішнього числа вони махнули нам двацять епіграм на послів, на канцлера, на міністрів і на наших друзів у разі потреби. В такому випадку денникар убив би власного батька, як той корсар, що заряджав гармати награбованими монетами, аби не загинути. Будь дотепний у своїй статті, щоб відразу прихилити до себе Фіно: він вдячний з розрахунку. Це найкраща й найсолідніша з усіх вдячностей.

— Щож ви за люди ви журналісти?... — скрикнув Люсіен. — Якже так? Сісти до стола і відразу бути дотепним...

— Зовсім так, як засвічують лампу... аж поки в ній не забракне оливи.

У ту мить, як Люсіен відчиняв двері льожі, ввійшли директор і дю Брюель.

— Дозвольте мені, пане — сказав автор песи — переказати від вас Коралі, що після вечері ви супроводите її, інакше моя песа провалиться. Бідна дівчина вже не знає, що каже й що робить; вона готова плакати, коли повинна сміятись, і сміятись, коли повинна плакати. На салі вже почали свистати. Ви ще можете врятувати песу. Це вже не таке велике нещастя згодитися на приємність...

— Я не звик мати суперників — відповів Люсіен.

— Тільки їй не кажіть цього! — скрикнув директор, дивлячись на автора. — Ця дівчина готова ще викинути Камюзю через вікно і зруйнуватись. Він дає їй дві тисячі франків на місяць і оплачує її сукні та клякерів.

— Тому, що ваша обіцянка мене нідочого не зобов'язує, рятуйте вашу песу — відповів султанським тоном Люсіен.

— Алеж не робіть такої міні, ніби ви відштовхуєте цю чарівну дівчину — благально сказав дю Брюель.

— Гарна історія! Мушу писати статтю про вашу песу, ще і всміхатися до артистки, що грає ро-

лю першої наївної! Нічого не вдієш! — скрикнув поет.

Автор зник, зробивши якийсь знак Коралі, яка після того грала чудово. Буффе, що грав роль старого алькада і вперше показав тоді свій хист, як треба замаскуватися на старого, вийшов при бурі оплесків і сказав:

— Панове, песу, яку ми перед вами заграли, написали Равль і де Кюрсі.

— Ага! Натан співавтор пєси — сказав Люсто — тепер я вже не дивуюся, що він тут.

— Коралі, Коралі! — кричали, підвівшись з місць глядачі з партеру.

З льожі, де сиділи два купці, залунав голос, як грім:

— І Фльоріна!

— Коралі і Фльоріна! — повторили ще голоси.

Завіса знову піднялась, Буффе вийшов з обома артистками. Матіфа й Камюзозо кинули їм обом по вінку. Коралі підняла свій і простягла його до Люсієна.

Ці дві години в театрі були для Люсієна немов сном. Куліси, не зважаючи на свою бридоту, почали свою чародійну силу; невинний ще поет дихнув там повітрям анархії та атмосферою розпусти. В цих брудних кулюарах, де накопичені машини й чадять лампи, панує якась зараза, що затроє душу. Там життя тратить свою дійсність і святість. Там сміються з усього поважного,

і неймовірно видається справжнім. Для Люсієна все це було ніби наркотиком, а Коралі остаточно потягла його у солодке спяніння. Свічки погасли. В салі залишились тільки білетерки, що з дивним стукотом замикали льожі й переставляли крісла. Від рампи, що зразу погасла, як одна свічка, повіяло чимось задушливим. Завіса піднялась. Зпід стелі спустили лампу. Заметушились пожежники й робітники. Після казкової розкоші на сцені, після чудових жінок у льожах, після блискучого світла й пишного чару декорацій і нових одягів настав холод, темрява, порожнеча й бридота. Це було гидко. Люсієн був невимовно вражений.

— Що-ж ідеш туди? — крикнув йому Етієн із сцени. — Стрибай сюди з льожі.

Одним скоком Люсієн опинився на сцені. Він насилу пізнав Фльоріну й Коралі, що скинувши свої сукні, у звичайних своїх плащиках і капелюхах з чорними крисами нагадували метеликів, що назад стали куклами.

— Чи будете ласкаві подати мені руку? — сказала йому, тремтячи, Коралі.

— Охоче — відповів Люсієн, почувуючи, що серце артистки забилося спійманою пташкою на його грудях.

Артистка пригорнулась до поета із пристрасстю кітки, що палко й ніжно треться об ноги свого пана.

— Ми повечереємо разом — сказала вона йому.

Всі четверо вийшли й побачили коло дверей акторського виходу на вулиці Фоссе-дю-Тампль два фіякри.

Коралі посадила Люсієна до фіякра, де вже сиділи Камюзо і його тесть, старий Кардо. Четверте місце вона запропонувала дю Брюелеві. Директор поїхав з Матіфа́, Фльоріною і Люсто.

— Ці фіякри жахливі! — сказала Коралі.

— А чому у вас нема екіпажа? — спитав дю Брюель.

— Чому? — роздратовано скрикнула Коралі. — Я не хочу цього говорити при панові Кардо, який певне виховав свого зятя. Ви повірите, що пан Кардо, такий маленький і старий, дає Фльорентіні лише п'ятьсот франків на місяць — рівно стільки, щоб оплатити її помешкання, їжу і взуття для сцени. Старий маркіз де Рошгюд, що має шістьсот тисяч ліврів ренти, пропонує мені карету вже два місяці, але я не хочу, бо я артистка, а не якась там...

— Післязавтра будете мати карету, пані — чемно сказав Камюзо. — Але ви ніколи не згадували про це.

— Хіба треба ж просити? Як може дозволити хтось жінці, яку кохає, місити болото і поламати ноги, коли вона мусить ходити пішки?

Говорячи ці різкі слова, які краяли серце Камюзо, Коралі притиснула своєю ногою ногу Люсієна, взяла його руку й міцно потиснула. Потім замовкла, здавалось, поринула в безмежну насолоду, яка винагороджує ці бідні істоти за всю пережиту

журбу, за всі попередні муки і наповнює їм душу поезією, невідомою жінкам, які не знають, на щастя, цих гострих контрастів.

— Наприкінці ви грали не гірше ніж панна Марс — сказав Коралі дю Брюель.

— Так, так — сказав Камюзю. — Панні Коралі щось заваджало на початку вистави, але від половини другої дії вона була просто чарівна. Половиною всього успіху ви зобов'язані їй.

— А половиною свого успіху вона зобов'язана мені — сказав дю Брюель.

— Ви суперечаетесь про дурниці! — сказала вона схвильовано.

Користуючись темрявою, артистка піднесла Люсієнову руку до своїх уст, поцілувала її і вкрила сльозами. Люсієна це зворушило до глибини душі. В покорі закоханої куртизанки є величність, що має в собі щось з янгольської чистоти.

— Коли ви будете писати рецензію — сказав до Люсієна дю Брюель — ви можете присвятити чарівний уступ нашій любій Коралі.

— О, зробіть нам цю маленьку послугу — сказав Камюзю таким тоном, ніби благав Люсієна навколішках. — Ви зеднаєте собі в мені людину, прихильну до вас назавжди.

— Залишіть-же його, дозвольте йому бути безстороннім — скрикнула акторка. — Він напише, що схоче. Купуйте мені карети, татко Камюзю, а не похвали.

— Ви матимете їх дуже дешево — ввічливо відповів Люсієн. — Я ще ніколи не писав у газетах, я не знаю всіх пресових звичаїв, але я вам віддам непорочність свого пера.

— Це буде смішно — сказав дю Брюель.

— Ось ми й на вулиці Бонді — сказав старий Кардо, що мовчав, як прибитий після оприску Коралі.

— Якщо ти віддаєш мені свій перший твір, я віддаю тобі своє перше кохання — сказала Коралі Люсієнові за ту коротесеньку мить, коли вони залишились самі у кареті.

Кінець I. тому.

ДОСІ ВИЙШЛИ У БІБЛІОТЕЦІ „ДІЛА“:

ціна зол.

1. Улас Самчук: „Віднайдений рай“, — новелі . . . 1.60
2. Софія Яблонська: „З країни опію та рижу“ (Кількадесять ілюстрацій) 2.00
3. Барбе Д'Оревілі: „Чортиці“, переклав М. Рудницький 2.00
4. Бальзак: „Чародійна шкіра“, переклав В. Софронів 2.00
5. і 6. Ольга Кобилянська: „Апостол черні“, повість (2 томи) 3.60
7. і 8. Василь Масютин: „Два з одного“, повість (2 т.) 3.60
9. Ірина Вільде: „Бе восьма“, повість (вичерпане) 5.00
10. Кнут Гамсун: „Під осінніми зорями“, повість переклав І. Ставничий 2.50
11. В. Будзиновський: „Як чоловік зійшов на пана“ 2.50
12. Володимир Бірчак: „Золота скрипка“ 2.00
13. Сальваторе Фаріна: „Любов оповита брехнею“ перекл. М. Островерха (повість і новелі) 2.50
14. Юрій Косач: „Клубок Аріядни“, новелі. — (Літерат. нагорода Т-ва письменників і журналістів за р. 1937) 2.50
15. Іван Зубенко: „Квітка на багні“, повість 1.50
16. Богдан Лепкий: „Три портрети“, (Франко — Стефаник — Оркан) 2.50
17. Федір Дудко: „Дівчата очайдушних днів“ 2.00
18. „Чорна Індія Молодої Музи“ (В. Бірчак, П. Карманський, Б. Лепкий, В. Пачовський, С. Твердохліб, Г. Хоткевич, С. Чарнецький, О. Шпитко, М. Яцків). Новелі, з передмовою М. Рудницького 2.50

19. Ілько Борщак: „Наполеон і Україна“. З невідомих документів із тогочасними ілюстраціями. Передмова проф. Едварда Дріо. — (Літерат. нагорода Т-ва письменників і журналістів за р. 1937) . . .	2.50
20. Юрій Косач: „Чад“, повість	2.20
21. Михайло Посацький: „Греція — усміх життя“ з 20 ілюстраціями	3.00
22. Богдан Лепкий: „До Зарваниці“	2.20
23. Гергард Геземан: „Утеча“, повість	2.50
24. Олена Цегельська: „Гануська йде до міста“, повість	2.50
25. і 26. Юліян Опільський: „Ідоли падають“, історична повість із часів Володимира Великого (2 томи)	4.00
27. і 28. Бальзак: „Утрачені ілюзії“, повість (2 томи)	4.00

011768

1500 ym

L-386